

Naga Worship: The Creation of Traditions and Rituals Related to Naga in Contemporary Isan

พญานาคบูชา: การสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาค ในบริบทสังคมอีสานร่วมสมัย

Photchaman Munsap*

Siriporn Phakdeephasook

พจมาน มุลทวิทย์

ศิริพร ภักดีผาสุก

Faculty of Arts, Chulalongkorn University, Thailand

Corresponding author*

e-mail: photchaman.m@gmail.com

Received 29-09-2021

Revised 10-04-2022

Accepted 15-04-2022

Abstract

This article aims at examining the creation of traditions and rituals based on Naga beliefs in the upper Isan (Northeastern) region of Thailand. In particular, it focuses on the analysis of newly created traditions and rituals related to Naga worship, and concepts underlying the creation of these traditions and rituals in contemporary Isan. The fieldwork data was collected in Udon Thani, Nong Khai, and Nakhon Phanom between 2018 and 2020. 'Creative folklore' served as the main conceptual framework used in the analysis. The analysis shows that Naga worship in upper Isan has led to the creation of several new traditions and rituals that can be considered 'creative folklore'. The ideas underlying the creation of these traditions and rituals include stories of Naga with new traditions and rituals; integrating traditions and rituals of Naga worship into merit-making events relating to the twelve annual festivals of the people in Isan in order to promote tourism; reviving old traditions and adjusting them to new contexts; creating new traditions based on ancient beliefs and practices; and borrowing other local traditions. These traditions and rituals tend to link Naga beliefs with local identity formation with an aim to gain national attention. They also play a role in creating new meaning for Naga, creating new practices for 'Naga worship', constructing local identities responding to the creative economy and tourism, and serving as a spiritual anchor for people.

Keywords: Naga worships, creative folklore, traditions, rituals, local identities

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมที่มาจาก ความเชื่อเรื่องพญานาคในภาคอีสานตอนบนของประเทศไทย โดยมุ่งวิเคราะห์วิธีคิดในการสร้างสรรค์และบทบาทหน้าที่ของประเพณีและพิธีกรรมดังกล่าวในบริบทสังคมอีสานร่วมสมัย ข้อมูลที่ศึกษาได้จากข้อมูลภาคสนามจากงานประเพณีประจำปีที่เกี่ยวข้องกับการบูชาพญานาคในจังหวัดอุดรธานี หนองคาย และนครพนม ช่วงปี พ.ศ. 2561 - 2563 ผลการศึกษาพบว่า ปรากฏการณ์บูชาพญานาคหรือ "พญานาคบูชา" ในภาคอีสานตอนบนทำให้เกิดการสร้างสรรค์คติชนใหม่หลายอย่างโดยเฉพาะประเพณีและพิธีกรรมซึ่งมีลักษณะเป็น "คติชนสร้างสรรค์" ด้านวิธีคิดในการสร้างสรรค์พบวิธีคิดสำคัญหลายประการ คือ การอิงความเชื่อเรื่องพญานาคประจำถิ่นลุ่มน้ำโขง การประยุกต์งานบุญในฮีตสิบสองมาไว้ในประเพณีพิธีกรรมบูชาพญานาคเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว การรื้อฟื้นประเพณีเก่า

มาใช้ในบริบทใหม่ การสร้างประเพณีใหม่จากรากวัฒนธรรมเดิม และการหยิบยืมประเพณีท้องถิ่นอื่น โดยประเพณีและพิธีกรรมเหล่านี้มุ่งเชื่อมโยงความเชื่อเรื่องพญานาคกับการสร้างอัตลักษณ์ท้องถิ่นเพื่อมุ่งนำเสนอไปสู่การรับรู้ระดับประเทศ นอกจากนี้ประเพณีและพิธีกรรมดังกล่าวมีบทบาทหน้าที่ต่อสังคมหลายประการ ได้แก่ การสร้างความหมายใหม่ให้พญานาค การสร้างวิถีปฏิบัติให้ “พญานาคบูชา” การนำเสนออัตลักษณ์ท้องถิ่น การตอบสนองต่อบริบทเศรษฐกิจสร้างสรรค์และการท่องเที่ยว และการเป็นที่พึ่งทางใจให้กับประชาชนที่ศรัทธา

คำสำคัญ: พญานาคบูชา คติชนสร้างสรรค์ ประเพณี พิธีกรรม อัตลักษณ์ท้องถิ่น

บทนำ

ปัจจุบันความเชื่อและความศรัทธาในพญานาคประจำถิ่นอีสานได้แพร่หลายไปทั่วประเทศ ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งมาจากละครเรื่อง “นาถี” ที่ออกอากาศทางสถานีโทรทัศน์ไทยทีวีสีช่อง 3 ช่วงปลายปี พ.ศ. 2559 ความนิยมของละครก่อให้เกิดปรากฏการณ์ “นาถีฟีเวอร์”¹ และ “สาขาของคำชะโนด”² ที่แพร่ไปทั่วประเทศเนื่องจากตัวละคร “เจ้าแม่นาถี” ในบทละครนั้นมีศักดิ์เป็นหลานเจ้าปู่ศรีสุทโธนาคราชแห่งคำชะโนด ส่งผลให้มีการสร้างกระแสความนับถือศรัทธาและการบูชาพญานาคผ่านสื่อต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง เช่น การนำเสนอตำนานเรื่องเล่าพญานาค พิธีกรรมการบูชาพญานาค การท่องเที่ยวตามตามรอยพญานาค นาคสถานหรือสถานที่ที่มีความเกี่ยวข้องกับตำนานเรื่องเล่าพญานาค ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีปัจจัยกระตุ้นจากการทำนายของนักพยากรณ์ชื่อดัง หมอลักษณ์ เรขานิเทศ (Rekhanithed, 2017) ว่า ปี 2560 - 2565 เป็น “ปีแห่งพญานาคประทານพร” และได้ชักชวนประชาชนให้สร้างบุญที่สัมพันธ์กับพญานาคเพื่อให้ได้รับโชคลาภ ผู้วิจัยพบว่าในช่วงนี้มีผู้ศรัทธาพญานาคและนักท่องเที่ยวจากภูมิภาคอื่นเดินทางไปยังภาคอีสานเพื่อร่วมพิธีบูชาพญานาคเป็นจำนวนมาก อาจกล่าวได้ว่าอิทธิพลจากสื่อใหม่ในวัฒนธรรมประชานิยมผนวกกับแนวคิดเรื่องพญานาคในสังคมไทยที่มีมาอย่างยาวนานทำให้ “พญานาค” กลายเป็นที่สนใจอย่างมากอีกครั้งและทำให้เกิดความรับรู้ใหม่ ๆ ในสังคมอย่างกว้างขวาง

ผลจากกระแสดังกล่าวก่อให้เกิดคติชนใหม่เกี่ยวกับพญานาคหลายอย่าง เช่น เรื่องเล่า วัตถุ ประเพณี และพิธีกรรม เป็นต้น ปัจจุบันผู้วิจัยพบว่าคติชนประเภทประเพณีและพิธีกรรมที่มาจากความเชื่อเรื่องพญานาคมีรูปแบบการจัดงานที่เปลี่ยนไปจากอดีต หากพิจารณาการจัดประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ในแง่ของการใช้ทฤษฎีคติชนสร้างสรรค์ในบริบทสังคมไทยร่วมสมัย นับได้ว่าคติชนเกี่ยวกับพญานาคบูชาที่มีลักษณะเป็น “คติชนสร้างสรรค์” ดังที่ ศิราพร ณ ถลาง (Nathalang, 2016 : 121) อธิบายว่า “คติชนสร้างสรรค์” (Creative Folklore) หมายถึง การนำคติชนในสังคมประเพณีมาปรับใช้ด้วยวัตถุประสงค์ใหม่ ๆ ในบริบทสังคมโลกาภิวัตน์ เศรษฐกิจสร้างสรรค์การท่องเที่ยว และบริบทข้ามพรมแดน ปรากฏการณ์นี้เป็นผลจากการปรับใช้คติชนอันเป็นรากเหง้าทางวัฒนธรรมท้องถิ่นไทยที่มีอยู่เดิมผนวกกับวิถีคิดในการผลิตซ้ำ ประยุกต์ ผสมผสานสร้างใหม่ หรือสร้างความหมายในบริบทใหม่ จากการสำรวจข้อมูลคติชนประเภทประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพญานาคบูชาในภาคอีสานตอนบนปัจจุบัน พบว่ามีหลายจังหวัดที่มีความโดดเด่นในด้านความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาค ในบรรดาจังหวัดที่มีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาค จังหวัดหนองคาย นครพนม และอุดรธานี เป็นกลุ่มจังหวัดแรก ๆ ที่มีการจัดประเพณีพิธีกรรมที่สืบทอดจากอดีตมาอย่าง

¹ นาถีฟีเวอร์ คือ ปรากฏการณ์ความชื่นชอบอย่างสูงของคนในสังคมที่มีต่อละครเรื่องนาถี ซึ่งออกอากาศทางสถานีโทรทัศน์ไทยทีวีสีช่อง 3 ระหว่างวันที่ 26 กันยายน – 5 ธันวาคม พ.ศ. 2559 โดยละครนำเสนอเรื่องความรักระหว่างพญานาคกับมนุษย์ในสังคมอีสานและได้รับการยกย่องให้เป็นละครแห่งปีจากสื่อหลายสำนัก ความนิยมอย่างสูงของละครก่อให้เกิดกระแสการต่อยอดความนิยมเกี่ยวกับเรื่องพญานาคในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การนำเสนอตำนานและเรื่องเล่าพญานาคผ่านสื่อกระแสหลัก การท่องเที่ยวตามรอยพญานาคหรือสถานที่ที่มีตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับพญานาค การบูชาพญานาคในรูปแบบต่าง ๆ เป็นต้น

² สาขาของคำชะโนด คือ ปรากฏการณ์กระแสความนิยมที่มีต่อเกาะคำชะโนดซึ่งเป็นสถานที่ที่มีตำนานและเรื่องเล่าเกี่ยวกับพญาศรีสุทโธนาคราช จากกระแสความนิยมเรื่องพญานาคในช่วงที่ละครเรื่องนาถีออกอากาศ ส่งผลให้ “คำชะโนด” กลายเป็นภาพแทนของสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของพญานาคและเกิดการเชื่อมโยงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มีลักษณะทางกายภาพคล้ายที่เกาะคำชะโนด หรือการนำรูปเคารพของปู่ศรีสุทโธและย่าศรีปทุมมามาประดิษฐานที่วัดหรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อตอบสนองต่อกระแสความนิยมในการบูชาพญานาคของประชาชน เช่น วัดป่าคลอง 11 จังหวัดปทุมธานี ได้รับฉายาว่าคำชะโนด 2, วัดสว่างอารมณ์ (แฉก) อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ได้รับฉายาว่า คำชะโนด 3 และอุทยานคำชะโนด บางกอก เขตบางกะปิ ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ในปี 2560 เป็นต้น

ยาวนาน โดยเฉพาะจังหวัดนครพนมที่มีการไหลเรือไฟสืบทอดกันมาในสมัยอาณาจักรล้านช้าง ตั้งแต่ พ.ศ. 2004 จนกระทั่งถึงปัจจุบัน (Santhevesuk, 1996 : 77) ยิ่งไปกว่านั้นในปัจจุบันการจัดประเพณีและพิธีกรรมในจังหวัดทั้งสามมีการปรับเปลี่ยนประยุกต์ รูปแบบ เนื้อหา และวัตถุประสงค์การจัดงานที่น่าสนใจ ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาการสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับการบูชาพญานาคในจังหวัดทั้งสามนี้

บทความนี้มุ่งศึกษารูปแบบ องค์ประกอบ และวิถีคิดในการสร้างสรรค์ในการจัดประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาคบูชาในบริบทอีสานร่วมสมัย บทบาทหน้าที่ของประเพณีและพิธีกรรม รวมทั้งปัจจัยทางสังคมที่ส่งผลต่อการจัดประเพณีและพิธีกรรมดังกล่าว โดยใช้กรอบแนวคิดเรื่อง “คติชนสร้างสรรค์” เป็นแนวทางในการวิเคราะห์ เพื่อตอบคำถามว่าในบริบทของสังคมอีสานร่วมสมัย การนำเสนอประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาคบูชามีวิถีคิดในการสร้างสรรค์อย่างไร ประเพณีและพิธีกรรมดังกล่าวมีบทบาทหน้าที่อย่างไรต่อสังคม นอกจากนี้ผู้วิจัยจะอภิปรายถึงปัจจัยทางสังคมที่สัมพันธ์หรือมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมในบริบทอีสานร่วมสมัยด้วย

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่า มีการนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับทฤษฎีคติชนสร้างสรรค์เป็นครั้งแรกในประเทศไทย ในหนังสือเรื่อง “คติชนสร้างสรรค์” บทสังเคราะห์และทฤษฎี ของ ศิราพร ณ ถลาง (Nathalang, 2016) นับเป็นการนำเสนอกรอบการศึกษาข้อมูลคติชนใหม่ในบริบทปัจจุบันที่มีการต่อยอดและปรับประยุกต์จากคติชนเก่า ถือว่าเป็นทฤษฎีสำคัญที่สามารถนำมาใช้อธิบายข้อมูลคติชนใหม่ในสังคมไทย ส่วนการศึกษาเรื่องประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาคพบว่ามีหลากหลายศาสตร์ เช่น งานวิจัยเรื่อง ประเพณีประติษฐ์ในชุมชนอีสานลุ่มน้ำโขง ของ Hongsuwan (2017) ศึกษาประเพณีประติษฐ์ในเขตพื้นที่ชุมชนที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงในภาคอีสาน 7 จังหวัด คือ เลย หนองคาย บึงกาฬ นครพนม มุกดาหาร อำนาจเจริญ และอุบลราชธานี, งานวิจัยเรื่อง มโนทัศน์เรื่องนาคของชนชาติไท ของ Vechasat (2012) ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนาคในชนชาติไท ทั้งกลุ่มชนชาติไทในประเทศไทยและกลุ่มชนชาติไทนอกประเทศไทย, วิทยานิพนธ์เรื่อง “นาคาคติ” อีสานลุ่มน้ำโขง: ชีวิตทางวัฒนธรรมจากพิธีกรรมร่วมสมัย ของ Saiphan (1996) ใช้ทฤษฎีทางมานุษยวิทยาวิทยาการศึกษาพิธีกรรมการบูชาพญานาคที่อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม เป็นต้น การศึกษางานกลุ่มข้อมูลประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาคบูชาในทางคติชนวิทยา โดยเฉพาะการใช้ทฤษฎีคติชนสร้างสรรค์ในการวิเคราะห์ยังมีอยู่น้อยและยังไม่มีการศึกษาในภาพรวม ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาประเพณีและพิธีกรรมดังกล่าวในบริบทอีสานร่วมสมัยซึ่งจะทำให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนรูปแบบและวิถีคิดในการจัดงานในบริบทสังคมที่เปลี่ยนไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาวิถีคิดในการสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาคบูชาในภาคอีสานตอนบน ในบริบทสังคมอีสานร่วมสมัย
2. เพื่อศึกษาบทบาทหน้าที่ของประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาคบูชา

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ศึกษาแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
2. เก็บข้อมูลเอกสารและข้อมูลภาคสนาม ตั้งแต่ 2561 - 2563 ข้อมูลภาคสนามที่เป็นประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาคบูชาในพื้นที่ภาคอีสานตอนบน คือ จังหวัดอุดรธานี นครพนม และหนองคาย เนื่องจากปัจจุบันมีประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับการบูชาพญานาคแพร่ไปหลายจังหวัดในภาคอีสาน ผู้วิจัยจึงใช้เกณฑ์การคัดเลือกกลุ่มจังหวัดที่จัดประเพณีและพิธีกรรมที่สืบทอดประเพณีและพิธีกรรมในอดีตมาอย่างยาวนานรวมถึงจังหวัดที่เกิดปรากฏการณ์พญานาคบูชาในปัจจุบันอย่างเด่นชัด ส่วน

การเก็บข้อมูลเอกสารนั้นจะเก็บจากตำนานและเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับเรื่องพญานาคในพื้นที่ภาคอีสานตอนบน การเก็บข้อมูลภาคสนามผู้วิจัยจะใช้วิธีการเก็บข้อมูล คือ การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ การสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม และการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม

3. การวิเคราะห์ข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูลคติชนสร้างสรรค์ประเภทประเพณีและพิธีกรรมทั้งวิธีคิดในการสร้างสรรค์และบทบาทหน้าที่ของประเพณีและพิธีกรรม โดยใช้วิธีวิทยาและทฤษฎีทางคติชนวิทยาและแนวคิดทฤษฎีอื่น ๆ ประกอบการวิเคราะห์และพิจารณาบริบททางสังคมในช่วงเวลาที่เก็บข้อมูลนำมาประกอบด้วย

ผลการวิจัย

ในหัวข้อนี้จะเป็นการนำเสนอผลการวิจัย 2 ประเด็นหลัก คือ วิธีคิดในการสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องพญานาคบูชาและบทบาทหน้าที่ของประเพณีและพิธีกรรมดังกล่าว ดังนี้

1. พญานาคบูชา: ประเพณีและพิธีกรรมในสังคมอีสานตอนบนปัจจุบัน

จากการสำรวจประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพญานาคบูชาในภาคอีสานปัจจุบัน พบว่ามีการจัดอย่างแพร่หลายไปทั่วภูมิภาค แต่ภาคอีสานตอนบนจะมีความชัดเจนมากที่สุดเนื่องจากมีพื้นที่ติดกับแม่น้ำโขงซึ่งเป็นศูนย์รวมอารยธรรมลุ่มน้ำโขง ประเพณีและพิธีกรรมที่จัดในจังหวัดที่อยู่ในบริเวณนี้จึงมีประวัติศสตร์ยาวนานมาถึงปัจจุบัน ทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงในการจัดงาน ผู้วิจัยจึงเลือกเก็บข้อมูลคติชนประเภทประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาคบูชาในพื้นที่ศึกษา 3 จังหวัดในภาคอีสานตอนบน ได้แก่ จังหวัดอุดรธานี หนองคาย และนครพนม ระหว่างปี พ.ศ. 2561 – 2563 เนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่เกิดกระแส “นาคฟีเวอร์” ดังที่กล่าวไปแล้วข้างต้นและเป็นช่วงที่มีการนำคติความเชื่อเรื่องการบูชาพญานาคไปสร้างประเพณีพิธีกรรมใหม่ ๆ หลายอย่าง จังหวัดอุดรธานี หนองคาย และนครพนมเป็นกลุ่มจังหวัดที่มีประเพณีและพิธีกรรมประจำปีที่ได้โดดเด่นด้วยการนำเสนออัตลักษณ์ของจังหวัดและปรากฏให้เห็นถึงความความเชื่อและความศรัทธาเรื่องพญานาคมาอย่างยาวนาน ดังนี้

1.1 ประเพณีบุญบั้งไฟเดือน 6 และพิธีบวงสรวงใหญ่เจ้าปู่ศรีสุทโธและเจ้าย่าศรีปทุมมา อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี

ประเพณีบุญบั้งไฟเดือน 6 เป็นประเพณีที่สืบทอดความเชื่อเรื่องพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับงานบุญประจำปีของชาวอีสานที่จัดกันเป็นประจำ หรือที่เรียกว่า ฮีตสิบสอง โดยฮีตที่ 6 คือบุญบั้งไฟ ส่วนพิธีบวงสรวงสรวงใหญ่เจ้าปู่ศรีสุทโธและเจ้าย่าศรีปทุมมา (ชื่อานที่เป็นทางการใช้คำว่า “เจ้าปู่เจ้าย่า” แต่ชาวบ้านในท้องถิ่นมักจะเรียกว่า “พ่อปู่แม่ย่า”) เป็นการจัดเพื่อแสดงความเคารพบูชาที่มีต่อพญาศรีสุทโธซึ่งเชื่อว่าประทับอยู่คำชะโนด โดยเป็นงานที่จัดพร้อมกันในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 ของทุกปี บริเวณเกาะคำชะโนดหรือวังนาคินทร์ บ้านโนนเมือง ตำบลบ้านม่วง อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี งานในปี พ.ศ. 2561 จัดระหว่างวันที่ 28 - 29 เมษายน และปี พ.ศ. 2562 จัดระหว่างวันที่ 17 - 19 พฤษภาคม

1.2 งานบวงสรวงพญาศรีสัตตนาคราช อำเภอมือง จังหวัดนครพนม

งานนี้เป็นการจัดเพื่อบวงสรวงองค์พญาศรีสัตตนาคราชที่สร้างขึ้นใหม่ใน พ.ศ. 2559 ซึ่งเป็นประติมากรรมพญานาค 7 เศียรขนาดใหญ่ ประดิษฐาน ณ บริเวณริมโขง อำเภอมือง และถือเป็นแลนด์มาร์คแห่งใหม่ของจังหวัดนครพนม แม้จะเป็นประเพณีที่จัดขึ้นมาใหม่แต่ถือว่าเป็นงานที่สำคัญของจังหวัดที่ได้รับการส่งเสริมให้เป็นงานประจำปี ขนาดของงานนั้นถือว่ามีความยิ่งใหญ่เพราะนอกจากจะใช้เขตพื้นที่แลนด์มาร์คแห่งใหม่จัดงานหลักแล้ว ยังมีการจัดการไหว้พระธาตุประจำวันเกิด (7 วัน 8 พระธาตุ) ในช่วงเช้า ณ ที่ตั้งของพระธาตุซึ่งกระจายกันอยู่ 7 อำเภอ กำหนดการจัดงานคือ วันที่ 7 เดือน 7 หรือ 7 - 13 กรกฎาคม ของทุกปี ภายในงานมีกิจกรรมสำคัญ คือ พิธีบวงสรวงพญาศรีสัตตนาคราช การรำบวงสรวง การแสดงศิลปวัฒนธรรมจากอำเภอต่าง ๆ และการไหว้พระธาตุประจำวันเกิด เป็นต้น

1.3 เทศกาลออกพรรษาและประเพณีไหลเรือไฟ อำเภอมือง จังหวัดนครพนม

ความเชื่อเรื่องพุทธศาสนาและเรื่องพญานาคดำรงอยู่อย่างเข้มข้นในจังหวัดนครพนม และมีการแสดงออกผ่านประเพณีออกพรรษาและไหลเรือไฟ (เฮือไฟ) ซึ่งจัดเป็นประจำทุกปีจนกลายเป็นประเพณีประจำปีที่มีชื่อเสียงของจังหวัดนครพนมและสร้างภาพจำให้คนในสังคมว่า หากจะมาชมการไหลเรือไฟที่จังหวัดนี้จะต้องมาช่วงในเทศกาลออกพรรษา เทศกาลนี้นอกจากจะการปฏิบัติตามประเพณีทำบุญออกพรรษาเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาแล้ว ยังถือว่าการอุทิศส่วนกุศลให้กับบรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้ว

และบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำบ้านเมืองซึ่งพญานาคนั้นถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำจังหวัด งานจัดในวันขึ้น 15 ค่ำ หรือแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ของทุกปี โดยในปี พ.ศ. 2563 จัดงานวันที่ 25 กันยายน - 4 ตุลาคม กิจกรรมสำคัญในงาน คือ การแห่ไฟพระฤกษ์ การจัดซุ้มแสดงศิลปวัฒนธรรม การไหลเรือไฟประยุกต์ การไหลเรือไฟโบราณ การแข่งเรือ (ส่วงเฮือ) งานกาชาด การจัดโรงทาน และการตักบาตรเทโวโรหณะ เป็นต้น

1.4 เทศกาลออกพรรษาบั้งไฟพญานาคโลก อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย

งานเทศกาลออกพรรษาบั้งไฟพญานาคโลกถือว่าเป็นงานสำคัญของจังหวัดหนองคายที่สัมพันธ์กับประเพณีในอีตลีสอง คือการจัดงานบุญออกพรรษาในอีตที่สิบเอ็ดและเป็นงานที่มีชื่อเสียงระดับประเทศเนื่องจากเป็นพื้นที่ที่มี “ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค”³ ลอยขึ้นมาจากแม่น้ำโขง โดยเชื่อว่ามักจะลอยขึ้นมาในพื้นที่หนองคายในช่วงวันออกพรรษาของทุกปี การจัดงานนี้ถือเป็นเทศกาลใหญ่ของจังหวัดเนื่องจากจัดกิจกรรมหลายอำเภอ ในปี พ.ศ. 2561 - 2562 ซึ่งเป็นปีที่ผู้วิจัยได้ลงพื้นที่สำรวจและเก็บข้อมูลภาคสนาม มีการจัดงานในอำเภอเมืองวันที่ 21 - 27 ตุลาคม 2561 และวันที่ 10 - 16 ตุลาคม 2562 บริเวณลานวัฒนธรรมริมโขงหน้าวัดลำดวน กิจกรรมเด่นภายในงาน คือ การบวงสรวงพญานาค การรำบูชาพญานาค การแสดง แสง สี เสียง เปิดตำนานบั้งไฟพญานาค การลอยเรือไฟกาบกล้วย ถิ่นอาหาร การออกร้านขายสินค้า การแข่งขันเรือยาวชิงถ้วยพระราชทาน และการตักบาตรเทโวโรหณะ เป็นต้น

1.5 เทศกาลออกพรรษาบั้งไฟพญานาคโลก อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย

นอกจากเทศกาลออกพรรษาบั้งไฟพญานาคโลกจะจัดในเขตอำเภอเมืองแล้วยังมีการจัดงานที่อำเภอโพนพิสัยอีกด้วย เนื่องจากเป็นพื้นที่สำคัญที่เกิดปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคเป็นจำนวนมาก (นับจำนวนบั้งไฟพญานาคเป็นลูก) และเป็นการจัดเพื่อบวงสรวงพญาพิสัยสัตตนาคราช ประติมากรรมพญานาค 7 เศียร บริเวณลานนาคาเบิกฟ้าริมแม่น้ำโขงหน้าวัดไทย งานออกพรรษาที่โพนพิสัยเริ่มช้ากว่าอำเภอเมืองแต่ระยะในการจัดยาวนานกว่า รวมจัด 10 วัน คือระหว่างวันที่ 23 ตุลาคม - 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2561 และ 12 - 21 ตุลาคม พ.ศ. 2562 กิจกรรมเด่นในงาน คือ การบวงสรวงพญาพิสัยสัตตนาคราชที่ลานนาคาเบิกฟ้าริมโขงหน้าวัดไทย การรำบวงสรวงพญานาคของคนในชุมชน การชมบั้งไฟพญานาค ประเพณีไหลกองฮ่า การแสดง แสง สี เสียง ตำนานเมืองปากห้วยหลวง (ตำนานเมืองโพนพิสัย) การตักบาตรเทโวโรหณะ และการออกร้านขายสินค้า เป็นต้น

2. การต่อยอด “มุนมั่ง”: วิธีคิดแบบคนอีสานในการสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับ “พญานาคบูชา”

จังหวัดอุดรธานี หนองคาย และนครพนมอยู่ในแหล่งอารยธรรมแอ่งสกลนครและชุมชนลุ่มน้ำโขงด้วยกัน ทำให้มีวัฒนธรรมและความเชื่อหลายอย่างร่วมกัน ผู้วิจัยพบว่า การสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมมีการนำ “ทุนวัฒนธรรม” หรือ “มุนมั่ง” ซึ่งภาษาถิ่นอีสานหมายถึง ทรัพย์สินสมบัติ หรือ มรดก มาต่อยอดในรูปแบบการสืบทอดและดัดแปลงในลักษณะต่าง ๆ แนวคิดเรื่องทุนวัฒนธรรมนี้ รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (Thanapornpan, 2002) ได้นิยามว่า ทุนวัฒนธรรม (Cultural Capital) เป็นทุนที่ใช้ในการผลิตสินค้าและบริการที่มีนัยทางวัฒนธรรม หากจะพิจารณาถึงการเติบโตของทุนวัฒนธรรมจะต้องขึ้นอยู่กับสินค้าวัฒนธรรม (Cultural Products) ซึ่งหมายถึง สินค้าและบริการที่วัฒนธรรมฝังตัวในสินค้าหรือบริการนั้น จากนั้น หากนำมาพิจารณาการสร้างสรรคประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพญานาคบูชาของสามจังหวัดนี้ พบว่าวิธีคิดหลักในการสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมมีการนำ “มุนมั่งอีสาน” หรือ “มุนมั่งชุมชนลุ่มน้ำโขง” มาต่อยอดการสร้างสรรคประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นวิธีคิดของเจ้าของวัฒนธรรมหรือคนในพื้นที่ เมื่อพิจารณาในมุมมองคติชนจะเห็นได้ว่าเป็นวิธีการสร้างอัตลักษณ์ท้องถิ่นอย่างหนึ่งและมีลักษณะเป็นคติชนสร้างสรรค์ ดังนี้

2.1 การอิงความเชื่อเรื่องพญานาคประจำถิ่นลุ่มน้ำโขง

การสร้างสรรคประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพญานาคบูชาโดยการอิงความเชื่อเรื่องพญานาคประจำถิ่นลุ่มน้ำโขงนั้นเป็นการนำเอาความเชื่อเรื่องพญานาคของแต่ละท้องถิ่นมาปรับเปลี่ยนและนำเสนอในรูปแบบใหม่ แต่ยังคงสิ่งที่เป็นสาระสำคัญคือการสร้างสรรคงานโดยการสืบทอดจากสิ่งที่มีอยู่เดิม ดังนี้

³ ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค (ลูกไฟพญานาค) หมายถึง ลูกไฟที่ลอยขึ้นจากแม่น้ำโขงและลำห้วยสาขาขึ้นสู่อากาศ สูงประมาณ 30 - 50 เมตร แล้วหายวับไปโดยไม่มีการไถ่ลงมาเช่นบั้งไฟทั่วไป มีลักษณะเป็นลูกไฟสีชมพู มักขึ้นในช่วงหัวค่ำ เวลาจะแตกต่างกันไปในแต่ละแห่ง (Sakchuwong, 2005 : 8) คนในท้องถิ่นอีสานส่วนหนึ่งเชื่อว่าเป็นลูกไฟที่เกิดจากการกระทำของพญานาค ช่วงวันออกพรรษาเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาในโอกาสที่พระพุทธเจ้าเสด็จกลับลงมาสู่โลกมนุษย์หลังจากเสด็จโปรดพระมารดาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

2.1.1 ความเชื่อเรื่องเจ้าปู่ศรีสุทโธและเจ้าย่าศรีปทุมมา ที่คำชะโนด จังหวัดอุดรธานี

ในงานบุญบั้งไฟเดือนหกและงานบวงสรวงเจ้าปู่ศรีสุทโธและเจ้าย่าศรีปทุมมา มีการนำเสนอความเชื่อเรื่องพญานาคศรีสุทโธและพญานาคินีศรีปทุมมา ซึ่งเป็นความเชื่อของคนในท้องถิ่นโดยมีรากฐานมาจากการรับรู้ตำนานการสร้างแม่น้ำโขงของเจ้าปู่ศรีสุทโธและตำนานคำชะโนดที่เล่าว่า คำชะโนดหรือวังนาคินทร์เป็นที่อยู่อาศัยหรือวังของพญาศรีสุทโธ และนอกจากนี้หลวงปู่คำพันธ์ โฆสปัญโญ พระคณาจารย์ชื่อดังวัดพระธาตุมหาชัย อำเภอปลาปาก จังหวัดนครพนม ได้เล่าว่า ทางฝั่งลาวและฝั่งไทยต่างก็มีกษัตริย์แห่งนาคราชคอยปกครองดูแล เรียกว่า “นาคาธิบดี” โดยฝั่งลาว คือ “พญาศรีสัตตนาคราช” ส่วนฝั่งไทยคือ “พญาศรีสุทโธนาคราช” (Jangphanichkul, 2016 : 23) เรื่องตำนานพญานาคที่เป็นสำนวนของหลวงปู่คำพันธ์นั้นนับว่ามีความแพร่หลายอย่างมากในปัจจุบันเนื่องจากการนำเสนอของสื่อสาธารณะต่าง ๆ เนื่องจากท่านเป็นพระที่มีศิษยานุศิษย์ให้ความเคารพนับถือเป็นจำนวนมาก จนได้รับฉายาว่า “เทพเจ้าแห่งลุ่มแม่น้ำโขง” โดยมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับหลวงปู่คำพันธ์ว่าท่านนั้นเคยเป็นพระราชบุตรเขยของพญานาค ท่านจึงมีสายญาณรับรู้เรื่องพญานาคและสื่อสารกับพญานาคได้ (Sansupha, 2020)

จากข้อมูลภาคสนามช่วงปี พ.ศ. 2561 - 2562 ผู้วิจัยพบว่า มีการแสดงให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องพญานาคผ่านตำนานประจำถิ่นคำชะโนด ตำนานของตำบลบ้านม่วงได้นำมาประยุกต์ใช้กับการจัดงานประเพณี คือ ตำนานพ่อปู่ศรีสุทโธสร้างแม่น้ำโขง ตำนานสองสาวยืมพื้ม (เครื่องมือทอผ้า) ตำนานผาแดงนางไอ่ เป็นต้น โดยนำเสนอผ่านการจัดขบวนแห่ และการจัดนิทรรศการแสดงตำนานคำชะโนด พงษ์ศักดิ์ ศรีชนะ กำนันตำบลบ้านม่วง (Srichana, 2019) เล่าถึงแนวคิดในการจัดงานบุญบั้งไฟเดือนหกและงานบวงสรวงปู่ศรีสุทโธที่คำชะโนดว่า ท้องถิ่นได้จัดประชุมและวางแผนในการสร้างสรรค์การจัดขบวนแห่ให้ยิ่งใหญ่มากกว่าเดิม และต้องการจะนำตำนานดั้งเดิมเกี่ยวกับพญาศรีสุทโธมาเสนอใหม่ให้คนในพื้นที่รวมทั้งนักท่องเที่ยวจากภูมิภาคอื่นได้รับรู้

ปรากฏการณ์ของคำชะโนดในช่วงนี้ส่งผลให้กลายเป็นภาพแทน (Representation) ของจังหวัดอุดรธานีในที่สุด จะเห็นได้จากการเปลี่ยนคำขวัญจังหวัด เมื่อวันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ. 2563 เป็น “กรมหลวงประจักษ์สร้างเมือง ลือเลื่องแหล่งธรรมชาติ รามเกียรติ์ล้ำค่า ธรรมชาติเนรมิตทะเลบัวแดง แรงศรัทธาศรีสุทโธปทุมมาคำชะโนด” (Komchadluek, 2020) โดยประโยคที่เพิ่มเข้ามา คือ “แรงศรัทธาศรีสุทโธปทุมมาคำชะโนด” นับว่าเป็นการนำเสนอความเชื่อเรื่องพญานาคประจำถิ่นอุดรธานีอย่างเด่นชัด

2.1.2 ความเชื่อเรื่องปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคที่จังหวัดหนองคาย

จากข้อมูลภาคสนามพบว่า ชาวหนองคายมีความเคารพนับถือพญานาคทั้งจากความเชื่อที่มาจากตำนานทางพระพุทธศาสนาและจากตำนานท้องถิ่น โดยเฉพาะการความเคารพนับถือปู่ศรีสุทโธนาคราช อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่า ในประเพณีพิธีกรรมของจังหวัดหนองคาย ไม่ได้เน้นนำเสนอชื่อพญานาคองค์หนึ่งองค์ใดมาประชาสัมพันธ์การจัดงาน หากแต่จุดเน้นของจังหวัดหนองคายคือการนำเสนอในลักษณะ “ปรากฏการณ์” มากกว่า “ตัวบุคคล” ดังที่ได้นำเสนอ “ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค” หรือปรากฏการณ์ที่มีลูกไฟสีชมพูพุ่งขึ้นมาจากแม่น้ำโขงในช่วงออกพรรษาเป็น “ปรากฏการณ์มหัศจรรย์ของลุ่มแม่น้ำโขง” นอกจากนี้ยังมีการแสดง “แสง สี เสียง เปิดตำนานบั้งไฟพญานาค” ที่เป็นอัตลักษณ์ของจังหวัดซึ่งจัดติดต่อกันมาตั้งแต่ พ.ศ. 2540 (Rattangchai, 2019)

เมื่อพิจารณาถึงการนำเสนอความเชื่อปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค จะเห็นได้ว่าเป็นเรื่องภูมิศาสตร์ที่สัมพันธ์กับความเชื่อท้องถิ่น ความได้เปรียบเชิงภูมิศาสตร์ที่หนองคายเป็นแหล่งที่มีบั้งไฟพญานาคขึ้นหลายพื้นที่ยังสะท้อนให้เห็นได้จากการขยายการจัดงานออกพรรษาและเทศกาลบั้งไฟพญานาคโลก (Naga Fire: Miracle of Faith) ที่ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงอำเภอเมืองและอำเภอโพนพิสัยเท่านั้น หากยังมีขยายการจัดงานไปยังอำเภอรันทนาปีในปี 2561 และ ในปี 2562 ได้เพิ่มจุดการจัดงานอีกสองอำเภอ คือ อำเภอท่าบ่อและอำเภอศรีเชียงใหม่ โดยการประชาสัมพันธ์ของจังหวัดเน้นเชิญชวนให้นักท่องเที่ยวมาชม “ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค” ซึ่งเป็น “ปรากฏการณ์แห่งศรัทธา” แสดงให้เห็นว่าเป็นการสร้างอัตลักษณ์ของจังหวัดที่เน้นว่าหนองคายเป็น “พื้นที่พิเศษ” ที่นักท่องเที่ยวหรือผู้ที่มีศรัทธาต่อพญานาคควรมาชมสักครั้งเป็น “โอกาสพิเศษ” ในชีวิต นอกจากนี้ยังมีการแสดงแสง สี เสียง ตำนานเมืองปากห้วยหลวงซึ่งแสดงวิถีชีวิตของชุมชนโพนพิสัยตั้งแต่อดีตกาลที่มีความผูกพันกับแม่น้ำโขง

2.1.3 ความเชื่อเรื่องพญาศรีสัตตนาคราชที่จังหวัดนครพนม

ในอดีตนั้นนครพนมเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรศรีโคตรบูรณที่มีความรุ่งเรือง ถือได้ว่าเป็นจังหวัดหนึ่งที่มีความโดดเด่นในภาคอีสานเนื่องจากมี “พระธาตุพนม” ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานของพระอัฐิธาตุ (กระดูกส่วนหน้าอก) ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มี “ตำนานอัฐิธาตุ” (อัฐิคนิทาน) หรือ “ตำนานพระธาตุพนม” ที่เป็นแม่บทของตำนานพระบาทซึ่งถือเป็นตำนาน

สำคัญของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (Prapandvidya, 2016) และในปัจจุบันกำลังอยู่ในขั้นตอนการขับเคลื่อนโครงการพระราชดำรินมัสรมงคลโลกเพื่อขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกทางวัฒนธรรมต่อองค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโก (The United Nations Organization : UNESCO) (Unta, 2021)

ผู้สร้างประเพณีและพิธีกรรมของจังหวัดนครพนมได้แสดงวิถีคิดในการอิงความเชื่อเรื่องพญานาค ผ่านการจัดงานประเพณีไหลเรือไฟในเทศกาลออกพรรษาและงานบวงสรวงพญาศรีสัตตนาคราช กล่าวคือ ความเชื่อเรื่องนาคในสังคมล้านช้างมีมาแต่โบราณดังปรากฏในตำนานอุรังธธาตุซึ่งมีการกล่าวถึงนาคสำคัญหลายตัว รวมทั้งการกล่าวถึง “ศรีสัตตนาคราช” ด้วย ดังความว่า “แล้วพระศาสดาก็เสด็จไปสู่ดอยนันทกักริซึ่งเป็นที่อยู่ของนางนันทยักษีแต่ก่อน มีนาคตัวหนึ่ง 7 หัวชื่อว่าศรีสัตตนาคราช เข้ามาทูลขอให้พระศาสดาทรงย้ายรอยพระบาทไว้ในดอยนันทกักริ”⁴ (Uragadhat, 1994 : 54) นอกจากนี้ “ศรีสัตตนาคราช” ยังปรากฏในอยู่ตำนานสุวรรณโคมคำว่าเป็นผู้สร้างแม่น้ำโขง ดังความว่า “แม่น้ำที่พญาศรีสัตตนาคราชควักคุ้ยมาแต่หนองกระแสนจนถึงหนองสระริมถ้ำที่พระพุทธทรงทำกัตติกันนั้นได้ชื่อว่าแม่น้ำขลนที”⁵ (A legend of Suwannakhomkham, 1969 : 160) นอกจากความเชื่อเรื่องพญานาคที่ปรากฏในตำนานดั้งเดิมแล้วยังพบว่า มีตำนานพญานาคยุคใหม่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2500 ซึ่งเป็นตำนานของพญานาค 7 องค์ หรือ “สัตตนาคราช” ที่คุ้มครองพระราชานุพนม (Saiphan, 1996 : 140) และในยุคปัจจุบันมีการสร้างประติมากรรมองค์พญาศรีสัตตนาคราชขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2559 พร้อมทั้งสร้างประเพณีบวงสรวงใหม่ โดยชื่อ “ศรีสัตตนาคราช” ของประติมากรรมพญานาคองค์ใหม่นี้ นำมาจากตำนานโบราณ เช่น อุรังธธาตุและตำนานสุวรรณโคมคำ เพราะเชื่อว่าพญาศรีสัตตนาคราชท่านเป็นพญานาคที่คุ้มครองคนสองฝั่งโขงนี้ (Unta, 2021) จะเห็นได้ว่า รากของความเชื่อเรื่องพญานาคในสังคมนครพนมนั้นมาจากตำนานพญานาคต่าง ๆ ซึ่งมีความเชื่อมโยงกับแม่น้ำโขงและองค์พระราชานุพนม โดยตำนานพญานาคจากที่กล่าวมาข้างต้นนี้มีทั้งตำนานดั้งเดิมและตำนานร่วมสมัยที่เพิ่งเกิดขึ้นในช่วง 60 ปีมานี้ โดยในปัจจุบันมีการนำตำนานดั้งเดิมมาผสมกับตำนานใหม่และสร้างพิธีกรรมใหม่ขึ้น อาจกล่าวได้ว่า เป็นการผลิตซ้ำความเชื่อเกี่ยวกับพญานาคโดยการ “เลือก” หรือ “คัดสรร” พญานาคประจำถิ่นในตำนาน ซึ่งในบริบทนี้คือการเน้นให้ “พญาศรีสัตตนาคราช” ซึ่งเป็นพญานาคองค์สำคัญของชุมชนอีสาน – ลาวลุ่มน้ำโขงโดดเด่นจนกลายสัญลักษณ์ใหม่ (ที่มีรากฐานเดิม) ของจังหวัดนครพนม

2.2 การประยุกต์งานบุญในฮีตสิบสองมาใช้ในการประเพณีพิธีกรรมบูชาพญานาคเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว

ผู้วิจัยพบว่า การจัดงานประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพญานาคชุมชนนั้นมีการปรับประยุกต์จากงานบุญในฮีตสิบสองซึ่งเป็นการจัดตาม “ฮีตสิบสอง คองสิบสี่” ซึ่งเป็นประเพณีจารีตและขนบธรรมเนียมของชุมชนชาวอีสานที่ยึดถือปฏิบัติกันมานาน โดยประเพณีและพิธีกรรมที่ใช้แนวคิดลักษณะนี้ได้แก่

2.2.1 งานประเพณีบุญบั้งไฟเดือน 6 และพิธีบวงสรวงใหญ่พ่อปู่ศรีสุทโธและแม่ย่าศรีปทุมมาอำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี

การจัดงานนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสืบสานประเพณีบุญบั้งไฟเดือน 6 ซึ่งอยู่ใน “ฮีตที่ 6” เป็นการทำบุญเพื่อขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของพืชผลการเกษตร และเพื่อเป็นการแสดงความเคารพบูชาต่อเจ้าปู่ศรีสุทโธและเจ้าย่าศรีปทุมมา จากข้อมูลภาคสนาม การจัดงานมีการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับยุคสมัยเพื่อรองรับนักท่องเที่ยวด้วยการขยายระยะเวลาในการจัดงานและการเพิ่มกิจกรรม ในปี 2562 พบว่ามีการขยายวันจัดงานจากปี 2561 จาก 2 วันเป็น 3 วัน และจากการที่อนุญาตให้แสดงมหรสพในตอนกลางวัน เน้นความเรียบง่ายในปี 2561 สิ่งที่แตกต่างกันในปี 2562 คือ มีการจัดมหรสพในตอนกลางคืนเพิ่มเติม เช่น การแสดงดนตรี หมอลำ การฉายภาพยนตร์กลางแปลง รวมถึงขบวนแห่บั้งไฟเอ้ (บั้งไฟที่มีการประดับตกแต่งสวยงาม) ของชุมชนที่มีสีสันและยิ่งใหญ่ขึ้นทุกปี

⁴ ดอยนันทกักริ ปัจจุบันคือ หลวงพระบาง

⁵ ขลนที หรือ ขรนที คือ แม่น้ำโขง

Figure 1 พิธีบวงสรวงใหญ่เจ้าปู่ศรีสุทโธและเจ้าย่าศรีปทุมมาที่คำชะโนด

(Source: Munsap, 2019)

หากพิจารณาตามนิทานพื้นบ้านอีสานเรื่อง “พญาคันคาก” ซึ่งนับเป็นต้นเค้าของการมีประเพณีบั้งไฟพญานาค ตามเนื้อเรื่องนั้น มนุษย์ต้องจุดบั้งไฟถวายพญาแถนเพื่อส่งสัญญาณให้พญาแถนส่งน้ำลงมายังเมืองมนุษย์ แต่จากข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยพบว่าในงานบุญบั้งไฟนี้ผู้จัดไม่ได้เห็นว่าจุดถวายพญาแถนหากแต่นำเสนอว่าเป็นการจุดบั้งไฟถวายพ่อปู่ศรีสุทโธและเหล่าพญานาคต่าง ๆ อาจกล่าวได้ว่าเป็นการยกระดับของพญานาคให้เป็น “เทพ” มีอำนาจเทียบเท่าพญาแถน และเป็นการเน้นย้ำว่าพญานาคเป็นสัญลักษณ์ของน้ำและฟ้า รวมถึงความอุดมสมบูรณ์ต่าง ๆ ซึ่งประเพณีบุญบั้งไฟนี้ อकिन รพีพัฒน์ ระบุว่าพิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน (Rite of Passage) ที่สำคัญของชาวอีสานเพราะเป็นช่วงที่เปลี่ยนผ่านเข้าสู่ฤดูเพาะปลูก (Rabibhadana, 1992 : 25) โดยปกติจะทำการในชุมชนแต่ในปัจจุบันพิธีกรรมเหล่านี้ได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบนำเสนอให้นักท่องเที่ยวเข้าร่วมด้วยการผสมผสานพิธีกรรมระหว่าง “งานบุญบั้งไฟ” เข้ากับ “พิธีบวงสรวง” เจ้าปู่ศรีสุทโธ แสดงให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนภาพลักษณ์ในการเป็น “พิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์” (Fertility Rites) ซึ่งประกอบไปด้วยความเชื่อดั้งเดิม (ผี) พุทธศาสนา และพราหมณ์ - ฮินดู มาสู่การเป็น “ลัทธิบูชาพญานาค” และ “พิธีกรรมเพื่อการท่องเที่ยว” ในบริบทสังคมปัจจุบัน

2.2.2 เทศกาลออกพรรษาและประเพณีไหลเรือไฟ จังหวัดนครพนม

งานเทศกาลออกพรรษาที่นครพนมจัดขึ้นทุกปีในอีตที่ 11 คือบุญออกพรรษา โดย ปรียา แสันทวีสุข (Santhaveesuk, 1996 : 144) กล่าวถึงประวัติการไหลเรือไฟของจังหวัดนครพนมว่ามีมาตั้งแต่ พ.ศ. 2004 หากนับถึงยุคปัจจุบัน (พ.ศ. 2564) นับเป็นเวลาประมาณ 560 ปีมาแล้ว โดยเชื่อว่าการล่องเรือไฟเป็นการจุดประทีปบูชารอยพระพุทธรบาท บูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เสด็จกลับมาสู่มนุษยโลกหลังจากขึ้นไปเทศนาโปรดพระมารดาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำบ้านเมืองซึ่งรวมถึงพญานาคที่อยู่ใต้ลำน้ำโขงด้วย โดยลักษณะของการปฏิบัติตามอีตที่ 11 ในอีตสิบสองนี้ มาจากธรรมเนียมที่กะตริยลาวในสมัยโบราณกำหนดให้ท้าวพระยาหัวเมืองน้อยใหญ่จัดประเพณีไหลเรือไฟในเดือน 12 เพื่อบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คอยคุ้มครองบ้านเมือง (Thammawat, 1985 : 62-91) แสดงให้เห็นว่าอีตคองเป็นสิ่งที่ชาวอีสาน - ลาวนั้นยึดถือปฏิบัติกันมาตั้งแต่ในอดีตรวมทั้งความเชื่อ ความศรัทธา และการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์รวมถึงพญานาคด้วย

การพบพิธีบูชาพญานาคในบริเวณชุมชนอีสานลุ่มน้ำโขงซึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้างหรือประเทศลาวในปัจจุบันแต่ไม่พบลักษณะการบูชาในภูมิภาคอื่นของประเทศไทย ส. พลายน้อย (Plainoi, 1997 : 24) ได้อธิบายว่า ไม่ปรากฏว่าคนไทยในประเทศไทยได้ทำพิธีบูชาเหมือนกับที่ประเทศลาวบูชาพญานาค ซึ่งมีกล่าวไว้ในพิธี 12 หรือ “อีตสิบสอง” ของชาวเวียงจันทน์และชาวตะวันออกเฉียงเหนือว่าเดือนสิบสองสงกรานต์บูชาอุสุภานาค 15 ตระกูล แสดงให้เห็นว่าสังคมอีสานเหนือเป็นชุมชนที่มีคติเรื่องพญานาคบูชาดั้งเดิมก่อนจะแพร่ไปยังภูมิภาคอื่นเช่นในปัจจุบัน

จากการเก็บข้อมูลภาคสนาม ในปี 2563 พบว่าระยะเวลาการจัดงานมี 10 วัน เพิ่มจำนวนวันงานจากปีก่อน 1 วัน เนื่องจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (COVID - 19) ในประเทศไทย ทำให้มีการเพิ่มจำนวนวันงานและกระจาย “วันไหลเรือไฟ” จากเดิมที่ไหลในวันออกพรรษาวันเดียวก็ขยายเป็น 3 วัน เพื่อลดความแออัดของนักท่องเที่ยว และมีการคัดกรองผู้เข้าร่วมงานตามนโยบายของรัฐบาล ลักษณะการจัดงานในบริบทที่เปลี่ยนไปคือ จากการทำเรือไฟโบราณในชุมชนขนาดเล็กได้ปรับขยายมาทำเรือไฟประยุกต์ซึ่งมีสีสันและความอลังการ

2.2.3 ประเพณีออกพรรษาและเทศกาลบั้งไฟพญานาคโลก อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย

การจัดงานออกพรรษาที่หนองคายถือเป็นงานบุญใน “ฮีตที่ 11” เช่นเดียวกับนครพนม มีลักษณะเป็นงานบุญในชุมชนและมีการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในแม่น้ำโขงด้วยการจุดธูปเทียนในกระทงหรือเรือไฟขนาดเล็ก จากข้อมูลภาคสนามพบว่า การจัดงานออกพรรษาของเทศบาลเมืองหนองคายมีปรับเปลี่ยนรูปแบบและขยายการจัดงานให้ใหญ่ขึ้นในช่วงปลายทศวรรษ 2540 เนื่องจากนโยบายของรัฐและจังหวัดที่ต้องการส่งเสริมการท่องเที่ยวการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) เริ่มเข้ามามีบทบาทในการประชาสัมพันธ์ทางจังหวัดจึงคิดกิจกรรมในงานให้มีความหลากหลายยิ่งขึ้น โดยเฉพาะกิจกรรมการแสดงแสง สี เสียง เปิดตำนานบั้งไฟพญานาคที่ได้รับความนิยมจากคนในท้องถิ่นและกลายเป็นกิจกรรมสำคัญของเทศกาลออกพรรษาที่นักท่องเที่ยวให้ความสนใจ โดย ยอดยิ่ง ราชตั้งใจ ผู้กำกับการแสดงแสง สี เสียง เปิดตำนาน บั้งไฟพญานาคและนักวิชาการวัฒนธรรม จังหวัดหนองคาย (Rattangchai, 2019) ได้อธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงนี้ว่า การจัดงานออกพรรษาที่มีรูปแบบใหญ่ขึ้นน่าจะเริ่มจัดช่วง พ.ศ. 2540 ในเขตพื้นที่อำเภอเมืองจัดให้มีการแสดงแสงสีเสียงเปิดตำนานบั้งไฟพญานาคเป็นปีแรกในหอประชุม ต่อมาได้ปรับเปลี่ยนมาแสดงกลางแจ้ง ส่วนการจัดงานอย่างยิ่งใหญ่บริเวณลานวัฒนธรรมหรือลานพญานาคคุ้มโขงติดกับตลาดท่าเสาเจ้านั้นมีมาไม่นานนัก โดยเกิดขึ้นพร้อมกับโครงการพัฒนาผังเมืองในช่วงปี พ.ศ. 2560

2.2.4 ประเพณีออกพรรษาและเทศกาลบั้งไฟพญานาคโลก อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย

การจัดงานบุญออกพรรษาของชาวโพนพิสัยตาม “ฮีตที่ 11” นั้นในอดีตเป็นไปอย่างเรียบง่าย ชาวบ้านนิยมออกมาทำบุญลอยกระทงกาบกล้วย และชมบั้งไฟพญานาคหรือลูกไฟ สีชมพูที่ลอยขึ้นมาจากแม่น้ำโขง การจัดงานเริ่มมีรูปแบบที่เปลี่ยนไปในช่วงประมาณ พ.ศ. 2548 เป็นต้นมา และเริ่มมีการปรับเปลี่ยนให้มีพิธีบวงสรวงใหญ่ระดับประเทศในช่วงปี 2554 สรร สุนทรธนากุล นายกเทศบาลตำบลโพนพิสัย (Sunthornthanakul, 2019) ระบุว่า ในปี 2561 จากเทศกาลบั้งไฟพญานาคธรรมดาได้เปลี่ยนเป็น “บั้งไฟพญานาคโลก” และมีสโลแกนว่า “Naga Fire: Miracle of Faith” หรือ “บั้งไฟพญานาค ปาฏิหาริย์แห่งศรัทธา” เป็นการอธิบายให้เห็น “ความเป็นโพนพิสัย” และต้องการให้เป็นสากลไปสู่ “ระดับโลก” จากข้อมูลภาคสนามพบว่าการเพิ่มกิจกรรมในงานให้หลากหลายและยิ่งใหญ่ขึ้น เช่น กิจกรรมการรำบวงสรวงพญานาค มีจำนวนนางรำที่เพิ่มขึ้นทุกปี โดยเฉพาะที่อำเภอโพนพิสัยมีการเชิญนักแสดงที่มีชื่อเสียงระดับประเทศเข้าร่วมพิธีเพื่อสร้างความน่าสนใจและดึงดูดนักท่องเที่ยว

2.3 การรื้อฟื้นประเพณีเก่ามาใช้ในบริบทใหม่

การจัดงานประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการบูชาพญานาคในพื้นที่ศึกษา พบว่ามีการนำประเพณีและพิธีกรรมเดิมของชาวอีสานในอดีตที่ไม่ได้อยู่ในความสนใจกระแสหลักในสังคมปัจจุบันกลับมารื้อฟื้น เพื่อใช้ในบริบทใหม่และพื้นที่ใหม่ ดังนี้

2.3.1 การรื้อฟื้นประเพณีลอยเรือไฟกาบกล้วยมาใช้ในเทศกาลออกพรรษา อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย

เป็นประเพณีเก่าที่ได้รับการบรรจุให้อยู่ในกิจกรรมในงานเทศกาลออกพรรษา โดยหอการค้าจังหวัดหนองคายจึงได้เสนอกิจกรรมนี้ขึ้นมาใน พ.ศ. 2561 (Wicitwong, 2019) เป็นการรื้อฟื้นการประดิษฐ์กระทงกาบกล้วยและพิธีลอยกระทงกาบกล้วยที่เคยมีในอดีต ตามความเชื่อเรื่องขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ที่มีการจุดไฟถวายเป็นพุทธบูชาและเพื่อบูชาพญานาค

Figure 2 ปราชญ์ชาวบ้านกำลังสาธิตการประดิษฐ์กระทงกาบกล้วยในงานเทศกาลออกพรรษาน้ำไฟพญานาคโลก
อ.เมือง จ.หนองคาย (Source: Munsap, 2018)

การรื้อฟื้นประเพณีนี้ได้รับการนำเสนอในรูปแบบใหม่ที่มีลักษณะการนำเสนอในรูปแบบ “เวที” (Setting) จากข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยพบว่ามีการจัดสรรพื้นที่บริเวณลานวัฒนธรรมให้กับชมประเพณีไหลเรือไฟกาบกล้วยโดยเฉพาะ ในพื้นที่ของงานประกอบไปด้วยนิทรรศการแสดงความรู้เกี่ยวกับการลอยเรือไฟกาบกล้วย การสาธิตการประดิษฐ์กระทงหรือเรือไฟกาบกล้วยจากปราชญ์ชาวบ้านซึ่งเปิดโอกาสให้นักท่องเที่ยวได้ลองประดิษฐ์เรือไฟกาบกล้วยด้วย การแสดงดนตรี การประกวดธิดา -เทพบุตรลอยเรือไฟกาบกล้วย การจัดซุ้มถ่ายรูปกับเรือไฟกาบกล้วย การจัดประกวดยอดดกโลกกตัญญูรูปถ่ายกับเรือไฟกาบกล้วยผ่านเครือข่ายสังคมออนไลน์ เป็นต้น ส่วนวันอื่น ๆ ประชาชนสามารถร่วมทำกระทงหรือเรือไฟกาบกล้วยและนำไปลอยได้ในเรือไฟกาบกล้วยนั้นมีการประดับตกแต่งด้วยเทียนและดอกไม้ หรือหากใครจะตัดเล็บตัดผมลงไปเพื่อเป็นการลอยสิ่งที่ไม่ดีออกไปก็ทำได้ โดยในวันออกพรรษานั้นจะมีการจัดลอยเรือไฟกาบกล้วยจำนวน 1,000 ลำ โดยแจกให้ประชาชนนำไปลอยโดยไม่มีค่าใช้จ่าย

การลอยเรือไฟกาบกล้วยอาจจัดได้ว่าเป็นคติชนที่เป็นของดั้งเดิมของชาวหนองคายที่ทำกันในคุ้มหรือในชุมชน หรือบริเวณริมน้ำโขงใกล้บ้าน แต่มีการรื้อฟื้นปรับรูปแบบการนำเสนอให้มีสีสัน มีความทันสมัย และมีความบันเทิงเพิ่มเข้ามาเพื่อตอบรับกับบริบทการท่องเที่ยวที่เปลี่ยนไป

2.3.2 การรื้อฟื้นประเพณีไหลกองฮ้ำมาใช้ในเทศกาลออกพรรษา อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย

ประเพณีไหลกองฮ้ำ (กองฮ้าง) เป็นประเพณีดั้งเดิมของชาวโพนพิสัย มักจะจัดทำในช่วงค่ำหลังวันออกพรรษาหนึ่งวันหรือวันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ซึ่งเป็นช่วงที่เสร็จสิ้นจากพิธีบวงสรวงพญานาค การจัดทำเรือไฟ และกิจกรรมต่าง ๆ เมื่อเสร็จงานมักจะมีสิ่งของเหลือใช้ เช่น เศษไม้ กระดาษ ชาวบ้านจะนำวัสดุเหลือใช้เหล่านี้มาทำเป็น “กองฮ้ำ” ซึ่งภาษาถิ่นอีสานเรียกของพังหรือของเหลือใช้ว่า “ของฮ้าง” บางครั้งอาจเรียกว่า “กองบังสุกุล” เพราะมีการจัดเตรียมของใช้ เช่น ผ้าห่ม เสื้อผ้า รวมไปถึงกองฮ้ำด้วย หลังจากจัดรวบรวมกองฮ้ำและเตรียมแพแล้ว ในช่วงพลบค่ำชาวบ้านจะนำกองฮ้ำไปลอยแพ โดยมีพระสงฆ์มาสวดบังสุกุล ก่อนจะจุดไฟเผากองฮ้ำแล้วปล่อยให้ไหลไปตามแม่น้ำโขงเพื่ออุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้แม่น้ำโขงโดยเฉพาะพญานาค เพื่อเป็นการตอบแทนที่วันออกพรรษาพญานาคจุดบั้งไฟขึ้นมาจากใต้แม่น้ำโขง และเนื่องจากตามตำนานทางพระพุทธศาสนาพญานาคต้องการจะบวชแต่ไม่สามารถบวชได้ ชาวบ้านจึงได้จัดเครื่องอุทิศ 8 ทอดบังสุกุลให้กับพญานาคโดยลอยไปพร้อมกับกองฮ้ำ (Pisaisawat, 2019)

ผู้วิจัยพบว่าพิธีกรรมนี้เป็นความร่วมมือร่วมใจของชาวบ้านแต่ละคุ้มในเทศบาลตำบลโพนพิสัยและหน่วยงานเทศบาลตำบลโพนพิสัย เดิมทีนั้นชาวบ้านจัดกันอย่างเรียบง่ายไม่ได้เป็นพิธีใหญ่ แต่ในปี 2561 และ 2562 ได้มีการนำมาบรรจุเป็นกิจกรรมในเทศกาลออกพรรษาที่อำเภอโพนพิสัย นับเป็นการนำ “ประเพณีราษฎร์” ที่ไม่ได้จัดอย่างเป็นทางการมาจัดในรูปแบบ

“งานหลวง” ที่มีลักษณะเป็นทางการโดยหน่วยงานของรัฐ นับว่าการรื้อฟื้นประเพณีเดิมของชาวโพนพิสัยซึ่งถือว่าเป็นประเพณีที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ และยังเป็นกิจกรรมส่งเสริมการท่องเที่ยวอีกด้วย

2.3.3 การรื้อฟื้นประเพณีไหลเรือไฟโบราณมาใช้ในเทศกาลออกพรรษาและประเพณีไหลเรือไฟ อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม

จากการเก็บข้อมูลภาคสนาม พบว่าประเพณีไหลเรือไฟโบราณเป็นประเพณีดั้งเดิมของชาวนครพนมแต่ในปัจจุบันนั้นการไหลเรือไฟประยุกต์มีบทบาทและความโดดเด่นมากกว่า โดย ณรงค์ ไชยตา ประธานชมรมพนมนครานุรักษ์และประธานการจัดกิจกรรมไหลเรือไฟโบราณ (Chaiyata, 2020) ระบุว่าสาเหตุของการรื้อฟื้นประเพณีนี้กลับมามีมาตั้งแต่เริ่มสร้างเมืองนครพนม แต่เนื่องจากบริบททางสังคมที่มีการชูให้เรือไฟประยุกต์โดดเด่นกว่า เรือไฟโบราณจึงค่อย ๆ เลือนหายไปจากกิจกรรมหลักของจังหวัด และเมื่อประมาณ พ.ศ. 2556 การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย สำนักงานท่องเที่ยวและกีฬาจังหวัดนครพนม และมหาวิทยาลัยนครพนมได้ร่วมกันส่งเสริมให้มีการรื้อฟื้นจัดเป็นประเพณีไหลเรือไฟโบราณเพื่อเป็นการสืบสานวัฒนธรรมอันดีงามของชาวนครพนม

Figure 3 การจัดแสดงเรือไฟโบราณในเทศกาลออกพรรษาและงานประเพณีไหลเรือไฟหนองคาย ปี 2563

(Source: Munsap, 2020)

จากการเก็บข้อมูลภาคสนามของผู้วิจัยในปี 2563 พบว่าลักษณะการจัดกิจกรรมคือ การนำเรือไฟโบราณมาจัดแสดงบริเวณริมหน้าโขงหน้าวัดโพธิ์ศรีใกล้ ๆ กับลานศรีสัตตนาคราชแตกต่างจากสมัยอดีตที่พื้นที่ในการจัดงานจะอยู่ในวัดและไม่ได้เน้นจัดวางเพื่อสื่อนักท่องเที่ยว ลักษณะเรือไฟโบราณสร้างจากโครงไม้ไผ่ มีน้ำหนักเบา ความยาวประมาณ 3 เมตร ตกแต่งด้วยธงหลากสี และดอกไม้รูปเทียนต่าง ๆ ส่วนดวงไฟใช้ “ขี้ไต้” หรือภาษาถิ่นอีสานเรียก “ขี้กะบอง” วางไว้รอบเรือและจะจุดไฟก่อนนำไปลอย ความพิเศษของงานคือการจัดเรือ 12 ลำตาม “ปีนักษัตร” เรียกว่า “เรือไฟโบราณประจำปีเกิด” ประชาชนสามารถร่วมทำบุญบั้งสุกด้วยการถวายเครื่องบูชา ดอกไม้รูปเทียน พานขัน 5 ชั้นหมากเบ็ง รวมทั้งการตัดผม ตัดเล็บ ลงในกระทง เขียนชื่อ - สกุล และนำไปวางไว้ที่เรือไฟประจำปีเกิดของตนเอง เพื่อให้เจ้าหน้าที่นำไปลงไปลอยในวันออกพรรษาในช่วงค่ำของวันออกพรรษา (มักจะลอยก่อนการลอยเรือไฟประยุกต์)

2.4 การสร้างประเพณีใหม่จากรากวัฒนธรรมเดิม

2.4.1 งานบวงสรวงพญาศรีสัตตนาคราช จ.นครพนม

งานบวงสรวงพญาศรีสัตตนาคราชถือเป็น “ประเพณีใหม่” เนื่องจากการสร้างประติมากรรมพญาศรีสัตตนาคราชในปี พ.ศ. 2559 ทางจังหวัดจึงได้จัดพิธีบวงสรวงขึ้นเป็นประจำทุกปี นับเป็นการสร้างประเพณีใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อนพร้อมกับประติมากรรมใหม่ที่อิงจากฐานความเชื่อเดิมคือ ความเชื่อเรื่องพญานาคจากตำนานอุรังคธาตุ ตำนานสุวรรณโคมคำ ตำนานพญานาคของหลวงปู่คำพันธ์ โสภปัญโญ และตำนานสัตตนาคราที่พระธาตุพนม เป็นต้น นำมาปรับใช้เพื่อ “วัดอุปสงคใหม่” โดยนิวัต เจียวิริยบุญญา นายกเทศมนตรีเมืองนครพนม (Jiaviriyabunya, 2020) เล่าว่า การสร้างองค์ประติมากรรม

พญาศรีสัตตนาคราชเกิดขึ้นในปี 2556 จากแนวคิดของนายอนุกุล ตั้งคณากุลชัย ผู้ว่าราชการจังหวัดนครพนมคนที่ 38 เพื่อเป็นการปรับปรุงภูมิทัศน์ บริเวณริมแม่น้ำโขง โดยร่วมกับเทศบาลเมืองนครพนมและหน่วยงานต่าง ๆ เพราะต้องการสร้างสัญลักษณ์เมืองที่เป็นพญานาคให้เป็นจุดพักสายตาและแหล่งท่องเที่ยวแห่งใหม่ของจังหวัด โดยเรียกว่า “แลนด์มาร์ค” แห่งใหม่ของจังหวัด และสร้างเสร็จในปี 2559 ในสมัยของผู้ว่าราชการจังหวัด สมชาย วิทย์ดำรง โดยมีพิธีสมโภชครั้งแรกอย่างยิ่งใหญ่ 9 วัน 9 คืน ในระหว่างวันที่ 9 - 18 กันยายน 2559 และหลังจากนั้นในปี 2560 เป็นต้นมา ได้มีการกำหนดวันจัดพิธีใหม่ คือ 7 - 13 กรกฎาคม ซึ่งคือวันที่ 7 เดือน 7 จัตงาน 7 วัน 7 คืน ต่อเนื่องทุกปีมาจนถึงปัจจุบัน

Figure 4 การแสดงศิลปวัฒนธรรม “พิธีเหยา” ของอำเภอนาแก ในงานบวงสรวงพญาศรีสัตตนาคราช จ.นครพนม

(Source: Munsap, 2021)

ภายในงานแบ่งพิธีกรรมเป็นสองส่วน ส่วนแรกคือ ในช่วงเช้าทั้ง 7 วันจะมี “พิธีไหว้พระธาตุประจำวันเกิด” 7 วัน 8 พระธาตุ เช่น พระธาตุพนม อ.ธาตุพนม พระธาตุประจำวันเกิดวันอาทิตย์, พระธาตุเรณู อ.เรณูนคร พระธาตุประจำวันเกิดวันจันทร์ เป็นต้น การจัดพิธีไหว้พระธาตุประจำวันเกิด จะเริ่มจากพิธีสงฆ์ ต่อด้วยพิธีบวงสรวงพระธาตุโดยมีหมอปราหมณ์หรือเฒ่าเจ้าเป็นเจ้าพิธี เมื่อเสร็จจะมีการห่มผ้าพระธาตุและรำบูชาพระธาตุ ก่อนที่ในช่วงเย็นจะรวมกลุ่มตัวแทนของอำเภอที่มีพระธาตุ (ร่วมกับอำเภอใกล้เคียงที่ไม่มีพระธาตุประจำวันเกิด) รำบูชาองค์พญาศรีสัตตนาคราชและแสดงศิลปวัฒนธรรมในพิธีกรรมช่วงเย็นที่ลานพญาศรีสัตตนาคราช การจัดให้มีพระธาตุประจำวันเกิดในจังหวัดนครพนมนั้นนับได้ว่า “แนวคิดใหม่บนรากฐานเดิม” ที่เพิ่งเกิดขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 2545 โดยอาจารย์ศุภา ชินบัญชร นักพยากรณ์ชื่อดัง ได้นำตำนาน “สัตตนาคราช” หรือพญานาคทั้ง 7 แห่งพระธาตุพนมที่ได้ฟังจากพระเทพวรมณี เจ้าอาวาสพระธาตุพนมวรมหาวิหาร และตำนานพญานาคจากหลวงปู่คำพันธ์ โสมสปัญญ มาผูกโยงกับพระธาตุต่าง ๆ ของจังหวัดนครพนมและในปี 2547 จึงได้ร่วมกับการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) คิดเส้นทางท่องเที่ยวไหว้พระธาตุประจำวันเกิดขึ้น (Chinbunchon, 2020) ต่อมาทางจังหวัดนครพนมเริ่มมีการประชาสัมพันธ์พระธาตุประจำวันเกิดแต่ยังไม่เป็นที่รู้จักในวงกว้างมากนัก เมื่อมีงานบวงสรวงพญาศรีสัตตนาคราช จึงได้นำพิธีไหว้พระธาตุประจำวันเกิดเข้ามารวมไว้ด้วยกันและมีการประชาสัมพันธ์สู่นักท่องเที่ยวมากขึ้น (Wichitthanabadee, 2020)

2.5 การหยิบยืมประเพณีจากท้องถิ่นอื่น

การหยิบยืมประเพณีจากท้องถิ่นอื่นเป็นวิธีคิดที่พบในกิจกรรมการลอยกระทงสายในงาน เทศกาลออกพรรษาบั้งไฟพญานาคโลก อำเภอมือง จังหวัดหนองคาย และ เทศกาลออกพรรษาและประเพณีไหลเรือไฟ จังหวัดนครพนม จากการศึกษาของ ปฐม หงษ์สุวรรณ (Hongsuwan, 2017 : 116 - 119) ได้ชี้ให้เห็นว่า ในจารีตดั้งเดิมของชาวอีสานนั้นไม่มีประเพณีการลอยกระทงในช่วงวันเพ็ญเดือนสิบสอง ประเพณีลอยกระทงจึงเสมือนเป็นประเพณีใหม่ในสังคมอีสาน งานประเพณีลอยกระทง

ธาราบูชาพญานาคช่วงเดือนพฤศจิกายน ชาวบ้านเรียกว่าเป็น “การลอยไขพญานาค” ดังนั้นจึงเป็นการหยิบยืมประเพณีลอยกระทงสายในแม่น้ำปิงของจังหวัดตากมาใช้ เมื่อนำมาพิจารณาเทียบกับการลอยกระทงกบแก้วในเทศกาลออกพรรษาที่หนองคายกับการลอยกระทงสายของนครพนม อาจกล่าวได้ว่าลักษณะการจัดงานมีการหยิบยืมประเพณีจากท้องถิ่นอื่นเช่นกัน อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่าวิธีคิดนี้อยู่ในกิจกรรมย่อยของงานเทศกาลออกพรรษาจึงไม่ได้เป็นวิธีคิดที่โดดเด่นเมื่อเทียบกับวิธีคิดอื่น ๆ ข้างต้นที่มีการนำเสนอในกิจกรรมหลักของงาน

จากข้างต้นจะเห็นได้ว่าประเพณีเหล่านี้มีการปรับเปลี่ยนเนื้อหาในการนำเสนอด้วยการเน้นเรื่อง “นาคประจำถิ่น” มากขึ้นและปรับเปลี่ยนรูปแบบในการจัดงานด้วยการขยายให้ใหญ่ขึ้นด้วยลักษณะงานแบบ “งานเทศกาล” (Festival) หรือ “มหกรรม” (Extravaganza) ซึ่งเป็นงานที่จัดติดต่อกันหลายวันและมีกิจกรรมหลากหลายเพื่อรองรับนักท่องเที่ยวทั้งในและนอกท้องถิ่น

จากวิธีคิดการสร้างสรรคประเพณีและพิธีกรรม “พญานาคบูชา” ข้างต้น สามารถสรุปเป็นตาราง ดังนี้

Table 1 ตารางแสดงวิธีคิดในการสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับ “พญานาคบูชา”

วิธีคิด	บุญเดือนหกและพิธี บวงสรวง เจ้าปู่ศรีสุทโธ เจ้าย่าศรีปทุมมา จ.อุดรธานี	งานบวงสรวงพญา ศรีสัตตนาคราช จ.นครพนม	เทศกาลออกพรรษา และประเพณี ไหลเรือไฟ จ.นครพนม	เทศกาล ออกพรรษาบั้งไฟ พญานาคโลก อ.เมือง จ.หนองคาย	เทศกาลออกพรรษา บั้งไฟพญานาคโลก อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย
1. การอิงความเชื่อ เรื่องพญานาคประจำ ถิ่นลุ่มน้ำโขง	- พญาศรีสุทโธ นาคราช เชื่อว่าเป็น นาคาธิบดีฝั่งไทย -นางพญานาคินีศรี ปทุมมา	- พญาศรี สัตตนาคราช เชื่อว่าเป็นนาคา ธิบดีฝั่งลาว - “สัตตนาครา” ที่พระ ธาตุพนม	- ปรากฏการณ์บั้งไฟ พญานาค - พญานาคในตำนาน พุทธศาสนา	- ปรากฏการณ์บั้งไฟ พญานาค - พญาศรีสุทโธ - พญานาคในตำนาน พุทธศาสนา	- ปรากฏการณ์บั้งไฟ พญานาค - พญาศรีสุทโธ - พญาพิสัยศรีสัตต นาคราช - พญานาคในตำนานพุทธ ศาสนา
2.การประยุกต์งาน บุญในฮีตสิบสองมา ใช้ในประเพณี พิธีกรรมบูชา พญานาคเพื่อการ ท่องเที่ยว	- ฮีตที่ 6 บุญบั้งไฟ	-	- ฮีตที่ 11 บุญออกพรรษา	- ฮีตที่ 11 บุญออกพรรษา	- ฮีตที่ 11 บุญออกพรรษา
3. การรื้อฟื้นประเพณี เดิมมาใช้ในบริบท ใหม่	-	-	- รื้อฟื้นประเพณีไหล เรือไฟโบราณ	- รื้อฟื้นประเพณีลอย เรือไฟกบแก้ว	- รื้อฟื้นประเพณีไหล กองฮ่า
4.การสร้างประเพณี ใหม่จากราก วัฒนธรรมเดิม	-	- สร้างพิธีบวงสรวง พญาศรีสัตต นาคราชขึ้นใหม่ในปี 2559	-	-	-
5.การหยิบยืม ประเพณีท้องถิ่นอื่น	-	-	- ลอยกระทงสาย	- ลอยกระทง กบแก้ว	- ลอยกระทงสาย

ตารางข้างต้นแสดงให้เห็นว่า “วิถีคิด” ในการสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพญานาคบูชาในภาคอีสานตอนบนมีหลากหลาย ทั้งการสืบทอดของเก่าและการสร้างสรรค์ใหม่ โดยในงานประเพณีหนึ่ง ๆ นั้นอาจมีวิถีคิดหลายวิธีผสมผสานกัน จากการปรับเปลี่ยนดังกล่าว อาจกล่าวได้ว่า ประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพญานาคบูชาที่มีลักษณะเป็น “ประเพณีประดิษฐ์” (Invented Tradition) ตามที่ เอริก ฮอบสบอม (Hobsbawm, 1983 : 1 - 14) ได้อธิบายไว้ว่าเป็น “ประเพณีใหม่” ที่มีลักษณะของการพยายามอ้างอิง “อดีต” หรือ “การสืบทอดมาตั้งแต่สมัยบรรพบุรุษ” และยังมีการประกอบสร้างโดยใช้รากฐานทางวัฒนธรรมที่มีมาแต่เดิมเป็นองค์ประกอบทำให้ผู้คนเชื่อและยอมรับว่าเป็นประเพณีเก่าที่มีมาแต่เดิม

เมื่อพิจารณาโดยรวม พบว่ากลุ่มข้อมูลประเพณีและพิธีกรรมเหล่านี้มีการใช้วิถีคิด “การอิงความเชื่อเรื่องพญานาคประจำถิ่นลุ่มน้ำโขง” มากที่สุด ซึ่งแสดงให้เห็นว่าประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพญานาคบูชาในปัจจุบันมีการนำเสนออัตลักษณ์ความเชื่อพญานาคประจำจังหวัดตนเอง โดยแต่ละพื้นที่ได้พยายามสร้าง “แบรนด์พญานาค” (Branding) ของตน จากทุนวัฒนธรรมหรือมรดกท้องถิ่นที่มีอยู่ให้ “แตกต่าง” จากที่อื่น และสร้างกิจกรรมที่จะทำให้นักท่องเที่ยวได้สัมผัสกับ “ประสบการณ์เฉพาะถิ่น” ซึ่งจะทำให้เป็นที่จดจำและนำไปสู่การบอกต่อ ลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงกระบวนการที่คติชนเก่าเปลี่ยนมาเป็นคติชนในรูปปลั๊กอินใหม่เนื่องจากบริบทเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนไป

3. บทบาทหน้าที่ของประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพญานาคบูชา

เมื่อพิจารณาถึงวิถีคิดของการสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมในข้างต้นแล้ว จะเห็นได้ว่าประเพณีและพิธีกรรมมีบทบาทหน้าที่ต่อสังคมหลายประการ ดังนี้

3.1 การสร้างความหมายใหม่ให้ “พญานาค”

ความเชื่อเรื่องพญานาคแต่เดิมนั้นเป็นความเชื่อที่อิงพระพุทธศาสนาโดยเน้นบทบาทของการเป็นผู้คุ้มครองพระพุทธศาสนา และเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ปัจจุบันความหมายในเชิงศาสนาและการเป็นผู้คุ้มครองยังคงอยู่แต่เนื่องจากอิทธิพลของเศรษฐกิจทุนนิยมที่มีการแข่งขันอย่างสูง รวมทั้งสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป ทำให้มีการขยายความพิเศษของอนุภาค (Motif) เกี่ยวกับพญานาค โดย “อนุภาค” ในทางคติชนวิทยา หมายถึงลักษณะหน่วยย่อยในนิทานที่ได้รับการ สืบทอดและดำรงอยู่ในสังคมหนึ่ง ๆ ก็เพราะมี “ความไม่ธรรมดา” มีความน่าสนใจทางความคิดและจินตนาการ (Nathalang, 2020, as cited in Thompson, 1977) โดยเฉพาะ “อนุภาคการเป็นผู้ปกป้องคุ้มครอง” “อนุภาคของวิเศษ” และ “อนุภาคความร่ำรวย” ได้ถูกนำมาขยายความและตีความใหม่ในระบบทุนนิยมว่าพญานาคกลายเป็นผู้ที่ให้โชคลาภหรือให้ “เงินล้าน” มากขึ้นกว่าเดิมโดยเฉพาะในเชิงของปัจเจกบุคคล จากข้างต้น อาจกล่าวได้ว่ามีลักษณะการเปลี่ยนแปลงความหมายจากความเป็นพญานาคในศาสนาซึ่งถือเป็นโลกศักดิ์สิทธิ์ (Sacred World) ให้เข้ามาอยู่ในโลกสามัญ (Profane World) ทั้งระดับชุมชนและโดยเฉพาะระดับปัจเจกมากขึ้น การนับถือพญานาคอาจนับได้ว่าเป็นการแสดงให้เห็นมิติศาสนาทางโลก (Civic Religion) ซึ่งเป็นศาสนาในระดับชาวบ้าน (Folk Religion) โดยเฉพาะคนส่วนใหญ่ในสังคมไทยที่นับถือ “พุทธชาวบ้าน” (Folk Buddhism) ภายใต้ระบบทุนนิยมซึ่งมีลักษณะการลงทุนน้อยแต่ต้องการกำไรสูงในระยะเวลานับวันเร็ว

3.2 การสร้างวิถีปฏิบัติใหม่ให้ “พญานาคบูชา”

ความเชื่อเรื่องพญานาคนั้นมีอันมีความสัมพันธ์กับการนับถือและการบูชาพญานาค ในสมัยก่อนการบูชาพญานาคกระทำกันแบบ เรียบง่ายในห้องถ้ำ จากการเก็บข้อมูลภาคสนาม ผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชนได้เล่าถึงการบูชาพญานาคในสมัยก่อนว่ามักจะอิงกับประเพณีในพุทธศาสนาและฮินดูสอง การบูชาพญานาคอาจมีเครื่องบูชาหรือไม่ก็ได้ หากมีมักจะเป็นสิ่งที่หาได้ง่าย เช่น รูปเทียน ดอกไม้ กระถาง บายศรี ฯลฯ ตามกำลังศรัทธา แต่ในปัจจุบันนั้นเครื่องบวงสรวงพญานาคมีหลากหลายและอลังการมีให้เลือกตามความต้องการ เช่น บายศรีพญานาคในรูปแบบต่าง ๆ ที่หลากหลายและอลังการกว่าเดิม การจัดทำบายศรีพญานาคในลักษณะของ “ปลั๊กพญานาค” และจำนวนเศียรที่เพิ่มมากขึ้นก็สัมพันธ์กับการเสริมอำนาจบารมีที่มากขึ้นไปด้วย รวมทั้งวิถีปฏิบัติในบูชารูปแบบใหม่ที่อลังการกว่าเดิมจนกลายเป็นกระแส “ตั้งโต๊ะ เปิดทรัพย์รับโชค”

จากข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยพบว่า ปัจจุบันธุรกิจการทำบายศรีพญานาค การรับจัดโต๊ะบวงสรวง และการรำบูชาพญานาคแบบครบวงจรกำลังเติบโตอย่างมากภายในระยะเวลานับวันเร็ว โดยความอลังการของการบวงสรวงขึ้นอยู่กับ “จำนวนเงิน” หรือความต้องการของผู้ที่มาใช้บริการ นอกจากนี้ อิทธิพลของสื่อใหม่ทางอินเทอร์เน็ตในรูปแบบต่าง ๆ เช่น เฟซบุ๊ก (Facebook) ทวิตเตอร์ (Twitter) อินสตาแกรม (Instagram) ที่เอื้อต่อการมีปฏิสัมพันธ์และการสร้างเครือข่ายชุมชนออนไลน์ยังมีส่วนสำคัญที่ทำให้

ให้วิถีปฏิบัติในการบูชาพญานาคเปลี่ยนไป โดยในปัจจุบันผู้ศรัทธาไม่จำเป็นต้องเดินทางไปยังสถานที่จริงแต่สามารถ “บูชาออนไลน์” หรือบูชาบนพื้นที่เสมือนได้ ทำให้เห็นถึงประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาคบูชาในบริบทปัจจุบันที่การเข้าร่วมกิจกรรมการบวงสรวงไม่มีข้อจำกัดเรื่องสถานที่

นอกจากนี้ยังพบว่าในพื้นที่ศึกษาของผู้วิจัยนั้นมีการสร้างวัตถุมงคลหรือเครื่องรางของขลังเกี่ยวกับพญานาคให้ประชาชนที่ศรัทธาบูชาเพื่อความเป็นสิริมงคล เสริมสร้างกำลังใจ ส่งเสริมอาชีพการงาน การเงิน โชคลาภ หรือแม้แต่การป้องกันภัยอันตราย เช่น ในบริเวณพื้นที่คำชะโนด มีการสร้างเหรียญพูปูศรีสุโท เหรียญแม่ย่าศรีปทุมมา ที่อำเภอโพนพิสัย มีการสร้างเหรียญพญานาครุ่นต่าง ๆ ที่นครพนมมีการสร้างเหรียญพญาศรีสัตตนาคราชและรูปหล่อพญาศรีสัตตนาคราชองค์เล็ก เป็นต้น วัตถุมงคลเหล่านี้นอกจากจะเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการบูชาที่มีมาแต่เดิมแล้วยังมีส่วนที่เป็นวัตถุลักษณะที่มีการเพิ่มความหมายใหม่เข้าไปอีกด้วย เช่น เรื่องการ “เสริม” หรือ “การหนุน” ชีวิตในด้านต่าง ๆ โดยความหมายหรือคุณสมบัตินั้นมักจะมีการระบุไว้ในวัตถุประสงค์ของการสร้างหรือชื่อรุ่นวัตถุมงคล เป็นต้น

3.3 การนำเสนออัตลักษณ์ท้องถิ่น

การสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับการบูชาพญานาคเป็นการนำ “ทุนวัฒนธรรม” ที่ท้องถิ่นมีอยู่เดิมมานำเสนอ “อัตลักษณ์” โดยความหมายของอัตลักษณ์ (Identity) อย่างกว้าง คือ ลักษณะที่บ่งบอกเกี่ยวกับตัวตนว่า “ฉันเป็นใคร” (Phakdeephasook, 2019 : 3) อาจกล่าวได้ว่า อัตลักษณ์ของชุมชนคือสิ่งที่ชุมชนนิยามความหมายของตนเองด้วยการปรับเปลี่ยน ดัดแปลงรูปแบบ หรือการสร้างสรรค์ใหม่จากฐานความเชื่อเดิม เช่น นครพนมนำเสนอองค์พญาศรีสัตตนาคราชให้เป็นแลนด์มาร์คแห่งใหม่ทั้งในเชิงสถานที่และเรื่องเล่า รวมทั้งการเป็น “เมืองแห่งพระธาตุ” โดยมีนัยสำคัญว่า หากมีพระธาตุย่อมจะต้องมีพญานาคคอยปกป้องรักษาเสมอ ส่วนจังหวัดหนองคายนำเสนอความเป็น “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สถิตของพญานาค” ที่มีบั้งไฟพญานาคขึ้นจำนวนมาก เป็นการนำเสนออัตลักษณ์ของท้องถิ่นไปสู่ระดับโลกด้วยการจัดให้ยิ่งใหญ่ในระดับ “บั้งไฟพญานาคโลก” และจังหวัดอุดรธานี ซึ่งมีเกาะคำชะโนดตั้งอยู่ก็เป็นจังหวัดที่มีความโดดเด่นเรื่องพญาศรีสุโท มีการนำเสนอเรื่องแรงศรัทธาที่ต้ององค์พญานาคและพระพุทธรูปศาสนา ดังจะเห็นได้จากการเปลี่ยนคำขวัญจังหวัดในปี 2563 ที่มีการเพิ่มพญาศรีสุโทแห่งคำชะโนดเข้ามา เป็นต้น

จากข้างต้นจะเห็นถึงการนำ “มุนมัง” ซึ่งเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของอีสานมาปรับใช้ด้วยการประกอบสร้างอัตลักษณ์ใหม่ (Constructed Identity) จากรากฐานเดิม โดย ศิริพร ภักดีผาสุข (Phakdeephasook, 2019 : 5) ซึ่งเห็นว่า อัตลักษณ์เกี่ยวข้องกับ การสร้างความหมายให้แก่ตัวตนซึ่งมีการปรับเปลี่ยนได้และความหลากหลาย ดังนั้น การนำเสนออัตลักษณ์ท้องถิ่นของแต่ละจังหวัดในข้างต้นอาจนับได้ว่าเป็นการกำหนดความเป็นตัวตนใหม่ สร้างความหมายใหม่ และปรับเปลี่ยนจากอัตลักษณ์เก่าไปในหลายรูปแบบผ่านประเพณีและพิธีกรรม ความเชื่อเรื่องนาคประจำถิ่นถูกนำเสนอในบริบทใหม่ผ่านงานประเพณีซึ่งถือเป็นเวที (Stage) หรือพื้นที่ (Space) ในการแสดงอัตลักษณ์ของจังหวัดอุดรธานี หนองคาย และนครพนม

3.4 การตอบสนองต่อบริบทเศรษฐกิจสร้างสรรค์และการท่องเที่ยว

หากพิจารณาพื้นที่ภาคอีสานตอนบนที่มีความเชื่อเรื่องพญานาค มีประเพณี พิธีกรรม สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ และคติชนต่าง ๆ ที่นำเสนอความเป็นท้องถิ่น และในยุคที่ความเชื่อท้องถิ่นได้เดินทางข้ามภูมิภาคไปสู่คนทั่วประเทศ การนำสินทรัพย์ทางวัฒนธรรมมาเพิ่มมูลค่าด้วยการใช้วิถีคิดในการปรับเปลี่ยนเพื่อตอบสนองต่อบริบทเศรษฐกิจสร้างและและการท่องเที่ยวทำให้สามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวโดยเฉพาะการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม สนองจากนโยบายต่าง ๆ ที่มุ่งส่งเสริมและพัฒนาภาคอีสานให้ใช้วัฒนธรรมเป็นจุดขาย เช่น โครงการพัฒนาความร่วมมือทางเศรษฐกิจในอนุภูมิภาคกลุ่มแม่น้ำโขง Greater Mekong Subregion (GMS) ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2535 มีการให้ความร่วมมือกันหลายด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ คมนาคม การค้า การลงทุน รวมทั้งการท่องเที่ยว (Greater Mekong Subregion Projects and Database, 2021) จากโครงการนี้ทำให้ประเทศไทยมีนโยบายทั้งระดับประเทศและระดับจังหวัดในการส่งเสริมการพัฒนาพื้นที่อีสานกลุ่มน้ำโขงโดยเฉพาะด้านการท่องเที่ยว อีกทั้งการมีแนวคิดเศรษฐกิจสร้างสรรค์ ซึ่ง ศิราพร ณ ถลาง (Nathalang, 2016 : 31 - 32) ได้อธิบายว่าคำว่า “เศรษฐกิจสร้างสรรค์” มาจากการนำเสนอของ จอห์น ฮอว์กินส์ (John Howkins) ในปี พ.ศ. 2544 ซึ่งเป็นระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ที่มีการเพิ่มมูลค่าเกิดจากความคิดสร้างสรรค์ (Creativity)

การนำข้อมูลคติชนเรื่องนาคมาปรับเปลี่ยนเพื่อใช้ในบริบทการส่งเสริมการท่องเที่ยวและการสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจเป็นสิ่งที่ผู้จัดงานให้ความสำคัญและเห็นถึงความชัดเจนในการนำเสนอมากขึ้นทุกปี ดังที่ ปฐม หงษ์สุวรรณ (Hongsuwan, 2017 : 4) อธิบายว่า การส่งเสริมให้มีการสร้างสรรค์ประเพณีเก่าและใหม่ในภูมิภาคนี้เนื่องจากภาคอีสานไม่ได้มี “ทุนธรรมชาติ” โดดเด่นที่ใช้เป็นฐานในการดึงดูดนักท่องเที่ยวเฉพาะเช่นภูมิภาคอื่น ๆ นโยบายการพัฒนาภาคอีสานจึงต้องหันมาพึ่งพาทุนทางวัฒนธรรมมากขึ้น

3.5 การเป็นที่พึ่งทางใจให้กับประชาชนที่ศรัทธา

ปัจจุบันสภาวะการณ์ทางสังคมในประเทศไทยนั้นมีความผันผวนหลายประการทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง การเกิดโรคระบาด เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ทำให้ประชาชนเกิดความไม่มั่นคงทางจิตใจจึงต้องแสวงหาที่พึ่งทางใจด้วยวิธีการต่าง ๆ โดยเครื่องมือที่คนในสังคมไทยจำนวนมากนิยมใช้คือ การขอพรและอ้อนวอนจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่เหนือธรรมชาติซึ่งมีหลายรูปแบบและมักจะมาเป็นกระแสดตามแต่ความนิยมในแต่ละยุคสมัย จะเห็นได้จากการนิมิตการบูชาวัตถุมงคลเกี่ยวกับพญานาค เช่น เหรียญ รูปบูชา หรือสิ่งของที่มีความเกี่ยวข้องกับพญานาคไว้เป็นที่พึ่งทางใจหรือเสริมสร้างกำลังใจ หรือการที่ประชาชนบางกลุ่มได้ใช้ “ร่างทรงพญานาค” หรือ “ผู้ที่มีสายญาณพญานาค” เป็นสื่อกลางในการติดต่อพญานาคเพื่อช่วยแก้ปัญหาชีวิต เป็นต้น ลักษณะการนับถือลัทธิหรือศาสนาของคนไทยนั้นอาจกล่าวได้ว่ามีลักษณะ “การหลอมรวมหรือการผสมผสานความเชื่อ” (Syncretism) ซึ่งคือการศรัทธาในสิ่งที่อยู่ต่างรูปแบบกัน เช่น ความเชื่อทางพุทธ พราหมณ์ ผี และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ โดยเลือกสิ่งที่เหมาะสมกับตนที่สุดมาผสมผสานกัน

จากลักษณะข้างต้นอาจกล่าวได้ว่าคนไทยใช้กิจกรรมทางศาสนาเพื่อแก้ปัญหาทางโลกในระบบเศรษฐกิจทุนนิยม สำหรับประเด็นนี้ พัฒนา กิตติอาษา (Kitiarsa, 2005) ชี้ให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยโดยเฉพาะรูปแบบการเป็นสังคมเมือง ทำให้ประชาชนที่มีการอพยพย้ายถิ่นฐานเกิดความรู้สึกไม่ปลอดภัยจึงต้องแสวงหาที่พึ่งทางใจในรูปแบบที่หลากหลายและเป็นไปในลักษณะการผสมผสานความเชื่อ ในแง่นี้อาจพิจารณาได้ว่าเมื่อใดที่ประชาชนต้องเผชิญกับความเสี่ยงภัยบางประการหรือรู้สึกถึงภาวะความเปลี่ยนแปลงบางอย่างที่ตนเองไม่สามารถควบคุมได้ก็มักต้องแสวงหาที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ โดยไม่จำกัดแค่การนับถือศาสนาใดศาสนาหนึ่งหรือลัทธิใดลัทธิหนึ่ง เช่นเดียวกับการที่คนไทยสามารถบูชาพญานาคได้โดยไม่ต้องเลือกว่าเมื่อเชื่อเรื่องพญานาคแล้วจะต้องละความเชื่ออย่างอื่นที่เคยมีมา

สรุปและอภิปรายผลการวิจัย

ประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาคบูชาในภาคอีสานตอนบนจัดเป็นกลุ่มข้อมูลคติชนสร้างสรรค์ที่แสดงให้เห็นวิถีคิดในการนำ “ทุนวัฒนธรรม” หรือ “ทุนมั่ง” ของอีสานมาปรับใช้ในชีวิตใหม่อย่างเห็นได้ชัด หากพิจารณาตามแนวคิดเรื่องคติชนสร้างสรรค์ พบประเด็นที่น่าสนใจ ดังนี้

ประการแรก การสานต่อมุนมังของชาวอีสาน จะเห็นได้ว่าผู้จัดงานในสามจังหวัด ทั้งอุดรธานี หนองคาย และนครพนม มีการนำคติชนจารีตที่ถือปฏิบัติกันมานาน เช่น ประเพณีฮีต 12 นามาสานต่อด้วยการปรับประยุกต์โดยใช้มรดกทางวัฒนธรรมหรือมุนมังที่ท้องถิ่นตนเองมีเป็นฐานราก โดยยังคงองค์ประกอบหลักและสาระสำคัญของความเป็นประเพณีที่เป็นมุนมังอีสานลุ่มน้ำโขงไว้ นั่นคือความศักดิ์สิทธิ์และความเคารพศรัทธาทั้งในแง่ของพุทธศาสนาและพญานาคที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำบ้านเมือง การจัดงานจึงเป็นการขอพึ่งบารมีของพญานาคให้คุ้มครองคนในท้องถิ่นและผู้ที่มาเคารพสักการะจากภูมิภาคอื่นให้อยู่เย็นเป็นสุข ส่วนองค์ประกอบย่อยอื่น ๆ ที่เพิ่มเข้ามาในการจัดงานนั้น อาทิ ความบันเทิงและสีสันต่าง ๆ เป็นการปรับให้เข้ากับยุคสมัยโดยที่ผู้ร่วมงานจะได้สัมผัสทั้งมิติในเชิงโลกศักดิ์สิทธิ์ (Sacred) และมิติในโลกสามัญ (Profane) ไปพร้อมกันในลักษณะการท่องเที่ยวแบบเบ็ดเสร็จหรือแบบแพ็คเกจ (Package) ซึ่งคือการได้รับสิ่งที่ต้องการครบในงานเดียว นับว่าสอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในปัจจุบันเป็นอย่างมาก

ประการที่สอง การเชื่อมโยงพญานาคประจำถิ่น เนื่องจากพื้นที่ภาคอีสานในปัจจุบันมีการจัดงานที่เกี่ยวกับการบูชาพญานาคอย่างแพร่หลายทั้งจังหวัดที่มีพื้นที่ติดริมแม่น้ำโขงหรือจังหวัดที่อยู่ในส่วนอื่น ความแพร่หลายนี้ย่อมนำมาสู่การแข่งขันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ส่งผลให้แต่ละจังหวัดโดยเฉพาะจังหวัดในกลุ่มอีสานเหนือซึ่งเป็นกลุ่มดั้งเดิมที่จัดประเพณีเกี่ยวกับการบูชาพญานาคพยายามจะสร้างอัตลักษณ์ให้พื้นที่ตนมีความโดดเด่นเป็นที่จดจำ แต่ละท้องถิ่นจึงใช้การเชื่อมโยงตำนานเรื่องเล่าพญานาคดั้งเดิมประจำถิ่น สร้างเรื่องเล่าใหม่และสร้างประเพณีพิธีกรรม ซึ่งถือว่าการสร้างความหมายให้พื้นที่อีสานลุ่มน้ำโขงว่าเป็นชุมชนที่มีมิติเรื่องพญานาคอย่างชัดเจนมาตั้งแต่อดีต

อนึ่ง หากมองในมุม “การช่วงชิงพื้นที่พญานาค” นับได้ว่าการพยายามนำเสนอ “ความเป็นเมืองแห่งพญานาค” ในรูปแบบของท้องถิ่นตนเองให้สังคมรับรู้ ขณะเดียวกันการช่วงชิงนี้ก็มี “ตัวกลาง” อย่างการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) ที่เข้ามามีบทบาทใน “การต่อรอง” ด้วยการประสานไม่ให้วันจัดกิจกรรมสำคัญทับซ้อนกัน หรือหากเป็นเทศกาลเดียวกัน จุดเน้นในการ

ประชาสัมพันธงานแต่ละจังหวัดก็มีความแตกต่างกัน จากสถานการณ์นี้ผู้วิจัยพบว่า การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) ได้ใช้ประโยชน์ด้วยการพยายามจะสร้างความเชื่อมโยง “นาคท้องถิ่น” ของแต่ละจังหวัดให้เป็น “เส้นทางพญานาค” ที่ภาคอีสานมีร่วมกัน นอกจากนี้การสานต่อเรื่องดังกล่าวยังปรากฏชัดในปี พ.ศ. 2563 จากนโยบายของกระทรวงคมนาคมที่จัดให้มีโครงการสร้างถนนเลียบริมแม่น้ำโขง “นาคาวีถี” ระยะทาง 750 กิโลเมตร จากจังหวัดเลยถึงจังหวัดอุบลราชธานี โดยเป็นการร่วมมือกันระหว่างกรมทางหลวงชนบทและการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยสร้างเส้นทางที่สนับสนุนเขตพัฒนาการท่องเที่ยววิถีชีวิตลุ่มแม่น้ำโขง โดยจะเริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. 2565 (Thansettakij, 2022) จะเห็นได้ว่านโยบายภาครัฐได้เข้ามาสนับสนุนการพัฒนาการท่องเที่ยว โดยต่อยอดทุนธรรมชาติและทุนวัฒนธรรมของจังหวัดในภาคอีสานตอนบนที่มี “แม่น้ำโขง” ซึ่งมีทิวทัศน์งดงามและเป็นแม่น้ำสายวัฒนธรรมที่ผูกโยงความเชื่อเรื่องนาคของคนในภูมิภาคนี้ไว้ด้วยกัน

ประการที่สาม การสนองตอบบริบทสังคม เศรษฐกิจ และการท่องเที่ยวในปัจจุบัน การสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับ “ทุนวัฒนธรรม” ของท้องถิ่นตนเอง การนำของเก่ามานำเสนอใหม่ให้เห็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นของตน รวมทั้งปรับการนำเสนอให้เข้ากับบริบทของสังคมเป็นสิ่งที่นอกจากจะสร้างจุดแข็งทางวัฒนธรรมให้ท้องถิ่นอีสานลุ่มน้ำโขงแล้วยังสามารถสร้างจุดแข็งทางเศรษฐกิจได้ด้วย และในทางสังคมยังเป็นการสร้างความสามัคคีและความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวของคนในท้องถิ่นในการร่วมกันจัดงานอีกด้วย

จากข้างต้น อาจกล่าวได้ว่าบริบททางสังคมได้เข้ามาสนับสนุนอย่างมากต่อการสร้างสรรค์ประเพณีและพิธีกรรมจนส่งผลให้วิถีคิด รูปแบบ และองค์ประกอบในการจัดงานเปลี่ยนแปลงไปในหลายลักษณะ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการที่ความเชื่อเรื่องพญานาคยังดำรงอยู่ในสังคมอีสานได้อย่างมีพลวัตนั้นเป็นเพราะท้องถิ่นได้นำรากเหง้าหรือทุนวัฒนธรรมของตนมาผลิตซ้ำด้วยวิธีการใหม่ ๆ โดยการอิงบริบทสังคม ซึ่งนอกจากจะเป็นการแสดงอัตลักษณ์ของแต่ละชุมชนแล้วยังเป็นการเชื่อมโยงความเป็นอีสานลุ่มน้ำโขงไว้ด้วยคติชนเรื่องนาค อันแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการ “สืบสาน” และ “สร้างสรรค์” วัฒนธรรมท้องถิ่นอีสานให้ดำรงอยู่ในสังคมสมัยใหม่ได้อย่างแข็งแกร่ง

งานวิจัยนี้แนะนำให้เห็นการนำทฤษฎีคติชนสร้างสรรค์มาประยุกต์ใช้ในการศึกษาประเพณีและพิธีกรรมที่มาจากความเชื่อเรื่องพญานาคในภาคอีสานตอนบน โดยมีจังหวัดอุดรธานี หนองคาย และนครพนม เป็นพื้นที่ตัวอย่างในการศึกษานั้น ผลการวิจัยทำให้เห็นลักษณะวิถีคิดในการสร้างสรรค์ที่มีทั้งส่วนร่วมและส่วนต่าง สะท้อนให้เห็นภาพรวมของการใช้คติชนเรื่องนาคซึ่งถือเป็นทุนวัฒนธรรมที่สามจังหวัดมีร่วมกัน และการนำมาผลิตซ้ำด้วยวิถีคิดในการสร้างสรรค์ด้านต่าง ๆ เพื่อสร้างอัตลักษณ์ท้องถิ่นของแต่ละจังหวัดตามที่เสนอไปข้างต้น นอกจากนี้ผลการศึกษานี้จะเป็นประโยชน์ต่อชุมชนในท้องถิ่นอีสานและชุมชนในภูมิภาคอื่นที่จะได้เห็นแบบแผนและวิถีคิดในการสร้างสรรงานประเพณีและพิธีกรรมในยุคปัจจุบัน ซึ่งแสดงให้เห็นพลังของการนำทุนวัฒนธรรมที่สืบทอดจากอดีตมาปรับใช้ปัจจุบันได้อย่างมีประสิทธิภาพ

กิตติกรรมประกาศ

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต เรื่อง “คติชนสร้างสรรค์จากความเชื่อเรื่องพญานาคในภาคอีสานตอนบนของประเทศไทย”

References

- Greater Mekong subregion projects and database. (2021). Retrieved 12 August 2021, from <https://www.greatermekong.org/projects-database>
- Hobsbawn, E & Ranger, T. (1983). *The invented of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hongsuwan, P. (2017). *Prapheni pradit nai chumchon isan lumnang khong*. [Invented Traditions in the Isan community in the Mekhong basin]. Khonkaen: Nana Wittaya. (In Thai)
- Jangphanichkul, T. (2016). *Mon Wang Kham Cha Not*. [Mantra Wang Kham Chanot]. Bangkok: Comma. (In Thai)

- Kitiarsa, P. (2005). Beyond syncretism: hybridization of popular religion in contemporary Thailand, *Journal of Southeast Asian Studies*, 36, 461-487.
- Nathalang S. (2016). *"Khati Chon Sangsan": Bot sangkhro lae thruesadi*. [*"Creative folklore": synthesis and theory*]. Bangkok: Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organisation). (In Thai)
- Nathalang S. (2020). *Thritsadi khatichon wittaya : withi wittaya nai kanwikhrø tamnan-nithan phunban*. [*Folklore theory scientific methods in the analysis of legends – folktale*]. 4th ed. Bangkok: Chulalongkorn University Press. (In Thai)
- Phakdeephassook, S. (2019). *Khwam samphan rawang phasa kap atta lak lae naeo thangkan nam ma sueksa phasa Thai*. [*The relationship between language and identity: guidelines for an introduction to Thai language education*]. Bangkok: Chulalongkorn University Press. (In Thai)
- Plainoi, S. (1997). *Phayanak*. [*Phaya naga*]. Bangkok: Namfon. (In Thai)
- Prapandvidya, C. (2016). Tamnan Phra That Thang Phaktawan ok Chiangnuea. [Uranganidana: The Lineage of Buddhist shrines in Far Northeastern Thailand], *Dhammadhara Journal*, 2, 189-206. (In Thai)
- Rabibhadana, A. (1992). *Tourism and culture: Bang-Fai Festival in Esan*. Report presented in The 1992 Year-End Conference Thailand's Economic Structure: Towards Balanced Development?. TDRI. December 12-13.
- Rekhanithed, L. (2017). *Hon funthong Luck Rekhanithed*. Retrieved 25 August 2021, from https://m.facebook.com/lucklive/posts/1307869305923068?locale2=th_TH (In Thai)
- Saiphon P. (1996). *Naga cultural symbol of Northeastern Thailand: a study in symbolism, ritual and social process*. Master Thesis, Department of Anthropology, Faculty of Sociology, Thammasat University, Thailand. (In Thai)
- Sakchuwong, L. (2005). *The Giving of meaning and reason for existence of The naga fireballs ritual in the age of globalization*. Master Thesis, Department of Communication and Information Technology, Graduate School, Dhurakit Pundit University, Thailand. (In Thai)
- Santhaveesuk, P. (1996). *The Illuminated boat floating in Nakorn Phanom*. Master Thesis, Faculty of Humanities and Social Sciences, Mahasarakham University, Thailand. (In Thai)
- Song senthang thanon nakha withi nun thongthiao daen Isan. [Explore the route "Nagawithi Road" to support tourism in the northeastern region]. (2022). Retrieved 27 March 2022, from <https://www.thansettakij.com/economy/495722> (In Thai)
- Teacher Professional Development Institute. (1969). *Tamnan Suwannakhomkham*. [*A legend of Suwannakhomkham*]. *Chronicle of a meeting Vol. 54 Part 71-73*, Bangkok: Sueksaphan Panich. (In Thai)
- Thammawat, J. (1985). *Phongsawadan haeng PrathetLao khue Luang Phra Bang Wiang Chan Mueang Phuan Lae Champa Sak*. [*The chronicles of Laos are Luang Prabang, Vientiane, Muang Phuan and Champasak*]. Mahasarakham: The Research Institute of Northeastern Art and Culture Srinakharinwirot University, Mahasarakham Campaus. (In Thai)
- Thanapornpan, R. (2002). *Cultural Capital, Culture in World Capitalism, Volume One*. Retrieved 29 August 2021, from <http://www.rangsun.econ.tu.ac.th> (In Thai)
- Thompson, S. (1977). *The Folktale*. Berkley: University of California Press.
- The Fine Arts Department. (1994). *Urangadhat*. [*Urangadhat*]. 3rd ed. Bangkok: The Fine Arts Department. (In Thai)

Udon Thani Plian Khamkhwan Mai Toem Kham Cha Not Laeng Thongthiao Chuedang Long Pai Duai. [Udon Thani has changed its motto, adding "Kham Chanot", a famous tourist destination]. (2020). Retrieved 30 August 2021, from <https://www.komchadluek.net/news/438581>

Vechasat K. (2012). *Mano that rueang nak khong chonchat Thai. [The Reflection of Naga in the Tai Concepts]*. Nakornphathom: Silpakorn University Research and Development Institute. (In Thai)

Interview

Chaiyata, N. (2020, October 2). Personal Interview.

Chinbunchon, K. (2020, July 7). Personal Interview.

Jiaviriyaboonya, N. (2019, July 8). Personal Interview.

Pisaisawat, B. (2019, October 14). Personal Interview.

Rattangchai, Y. (2020, October 11). Personal Interview.

Sansupha, C. (2020, July 14). Personal Interview.

Srichana, P. (2019, October 15). Personal Interview.

Sunthornthanakul, S. (2019, October 13). Personal Interview.

Unta, T. (2021, July 9). Personal Interview.

Wichitthanabadee, K. (2020, July 10). Personal Interview.

Wichitwong, S. (2019, October 12). Personal Interview.